

## परिच्छेद एक

### शोध परिचय

#### १.१ शोध शीर्षक

प्रस्तुत शोधपत्रको शीर्षक नेपाली शब्दसागरको कोशवैज्ञानिक अध्ययन रहेको छ ।

#### १.२ शोधप्रयोजन

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय नेपाली भाषा शिक्षा विभागअन्तर्गत स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको पाठ्यांश नेपा.शि. ५९८ को प्रयोजनका लागि तयार गरिएको छ ।

#### १.३ समस्याकथन

भाषाको शब्दभण्डारमा रहेका प्रचलित शब्दसम्बन्धी सूचना र अर्थको वैज्ञानिक व्यवस्थापन सहित सूचीबद्ध ग्रन्थलाई शब्दकोश भनिन्छ । नेपाली भाषामा शब्दकोश निर्माणका प्रयासहरू करिब २०० वर्ष अगाडि देखि नै भएको पाइन्छ । त्यस क्रमसँगै भाषा सङ्ख्या, क्षेत्र, प्रयोजन, समय आदिका दृष्टिले विभिन्न प्रकारका नेपाली कोशहरू प्रकाशित भएका देखिन्छन् । यस्ता कोशहरू मध्ये व्यक्तिगत प्रयासबाट निर्माण गरिएको 'नेपाली शब्दसागर' नामक शब्दकोश महत्त्वपूर्ण एकभाषिक कोश मानिन्छ । यसका सम्पादकका रूपमा बसन्तकुमार शर्मा 'नेपाल' रहेका छन् । नेपाली भाषाको एकभाषी कोश निर्माण परम्परामा नेपाली शब्दसागरले निभाएको भूमिकाका बारेमा विभिन्न पुस्तक र पत्रपत्रिका मार्फत सामान्य चर्चा परिचर्चा बाहेक विधापरक वा विस्तृत अध्ययन भएको देखिदैन ।

शब्दकोशले विभिन्न शब्दहरूको बारेमा व्यवस्थित र वैज्ञानिक ढङ्गले व्याख्या गर्दछ । शब्दकोशको मुख्य अभिप्राय भनेको शब्दका अर्थका बारेमा स्पष्ट जानकारी प्रदान गर्नु हो । त्यसकारण यस्ता शब्दकोशको प्रकार, प्रविष्टि विधान, अर्थलेखन प्रक्रिया, उपलब्धि तथा कमजोरीका बारेमा अध्ययन तथा विश्लेषण गर्नु यस अध्ययनको प्रमुख समस्या रहेको छ । यी समग्र पक्षलाई विश्लेषण गर्दा शब्दकोशको अध्ययनमा निम्नलिखित कुराहरूलाई समस्याका रूपमा लिइएको छ ।

- क) प्रविष्टिका दृष्टिले नेपाली शब्दसागरको प्रकृति कस्तो छ ?
- ख) शब्दसागरमा अर्थनिर्देशका के-कस्ता विधिहरूको उपयोग गरिएको छ ?
- ग) नेपाली कोश परम्परामा शब्दसागरको भूमिका कस्तो छ ?

#### १.४ शोधकार्यका उद्देश्यहरू

प्रस्तुत शोधकार्यमा निम्नलिखित उद्देश्यहरू रहेका छन् ।

- क) प्रविष्टिका दृष्टिले नेपाली शब्दसागरको अध्ययन गर्नु,
- ख) अर्थविधानका दृष्टिले शब्दसागरको विश्लेषण गर्नु,
- ग) नेपाली एकभाषी कोश परम्परामा शब्दसागरको मूल्याङ्कन गर्नु ।

#### १.५ अध्ययन विधि

कुनैपनि कार्य गर्नुपूर्व निश्चित योजना बनाउनुपर्दछ । योजना भन्नाले कुनैपनि कार्य सम्पन्न गर्दा आवश्यक पर्ने पूर्वतयारी तथा अनुसन्धानका बेला सञ्चालन गरिने कार्यहरूको रूपरेखालाई बुझाउँछ । कुनै पनि कार्य गर्नुपूर्व सो कार्य गर्नुको आवश्यकता, कार्य गर्ने तरिका, समय र खर्चको लेखाजोखा आदिवारे पूर्वतयारी गर्नु जरुरी हुन्छ । कुनै पनि कार्यको सुरुवात योजनाबद्ध ढङ्गले गरियो भने त्यस कार्यबाट प्राप्त हुने निष्कर्ष व्यवस्थित, वैज्ञानिक र विश्वसनीय हुन सक्दछ । अध्ययन विधि अन्तर्गत सामग्री सङ्कलनको विधि, प्रक्रिया र अध्ययन विश्लेषणको आधार तयार गर्नुपर्दछ । यसमा अध्ययन विधिसँग सम्बन्धित सम्बद्ध तथ्याङ्क र अन्य आवश्यक सामग्री कसरी, कुन स्रोतबाट र कहाँबाट जुटाउने भन्ने बारे व्याख्या विश्लेषण गरिन्छ । यस शोध कार्यमा निम्नानुसार विधि तथा तरिका अबलम्बन गरिएको छ ।

#### क) प्राथमिक स्रोत

प्रस्तुत शोध कार्य नेपाली शब्दसागरको अध्ययनमा निहित रहेको हुनाले नेपाली शब्दसागरलाई प्राथमिक स्रोतको रूपमा लिइएको छ ।

#### ख) द्वितीयक स्रोत

प्रस्तुत शोधपत्रको अध्ययनका क्रममा द्वितीयक तथा गौण स्रोतका रूपमा शब्दकोशका सम्बन्धमा विविध पूर्वकार्यहरू, सन्दर्भपुस्तक, आत्मजीवनी, शब्दकोशसँग

सम्बन्धित पत्र पत्रिकामा प्रकाशित लेख रचना साथै शब्दकोशका सम्पादक र यस क्षेत्रसँग सम्बन्धित विषय विशेषज्ञलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा लिइएको छ ।

यस शोधको अध्ययनका लागि मूलतः पुस्तकालय विधिको प्रयोग गरिएको छ । कोशका सम्बन्धमा प्राप्त भएका सामग्रीहरूको अध्ययनका लागि वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधिलाई लिइएको छ ।

#### **१.६ सीमाङ्कन**

शोधकार्य एउटा चुनौतीपूर्ण कार्य हो । ज्ञान विज्ञानका विविध क्षेत्रमा धेरै विषयवस्तुहरू रहेका हुन्छन् जसलाई एउटै अध्ययनमा समेट्न सकिदैन । एउटै विषय शीर्षकमा पनि विविध पाटा र पक्षहरू रहने भएकाले अनुसन्धान तथा अध्ययन गरिने विषयवस्तुलाई स्पष्ट रूपले कितान गर्नुपर्दछ । अध्ययनको क्षेत्रलाई सीमा निर्धारण नगरिएमा शोधकार्य छरप्रस्ट र उचित निष्कर्ष निस्कन नसक्ने हुन्छ । त्यसैले अध्ययन तथा अनुसन्धानलाई निश्चित दिशा प्रदान गरी निष्कर्षसम्म पुऱ्याउनका लागि त्यसलाई निश्चित परिधिभित्र सीमाङ्कन गर्नुपर्दछ । प्रस्तुत शोधकार्यलाई निम्नानुसार सीमाङ्कन गरिएको छ ।

- क) प्रस्तुत शोधकार्य नेपाली शब्दसागर (२०५७) को अध्ययनमा केन्द्रित रहेको छ ।
- ख) शब्दकोशको अध्ययनलाई प्रविष्टिको विश्लेषणमा सीमित गरिएको छ ।
- ग) प्रस्तुत शोधकार्य शब्दकोशमा प्रयुक्त अर्थविधानको युक्तिको विश्लेषणमा सीमित गरिएको छ ।
- घ) प्रस्तुत शोधपत्र कोश निर्माणका क्षेत्रमा शब्दकोशको भूमिकामा सीमित रहेको छ ।

#### **१.७ अध्ययनको औचित्य**

नेपाली भाषा नेपालमा बोलिने भाषाहरूमध्ये प्रचलित र विकसित भाषा हो । नेपाली भाषालाई २०४७ को संविधानले राष्ट्रभाषाको मान्यता प्रदान गरेको थियो र ०६३ को अन्तरिम संविधानले राष्ट्रिय भाषा तथा सम्पर्क भाषाका रूपमा मान्यता प्रदान गरेको छ । भाषाको विकासमा व्याकरण, साहित्य तथा मुद्रण प्रकाशनको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । भाषालाई व्यवस्थित गर्नका लागि सम्पूर्ण पक्ष समेटिएको शब्दकोशको आवश्यकता पर्दछ । शब्दकोश निर्माण कार्य भाषाको विकासमा महत्त्वपूर्ण आधार स्तम्भ मानिन्छ । नेपाली भाषामा पनि कोश निर्माणको कार्य विभिन्न किसिमले भएका छन् । त्यसमा पनि

नेपाली शब्दसागर जस्तो बृहत आकारको कोश निर्माण कार्य भाषाको विकासका लागि महत्त्वपूर्ण प्रयास मान्न सकिन्छ ।

शब्दकोश भाषाको विकास तथा मानकीकरणका लागि महत्त्वपूर्ण आधार सामग्री मानिन्छ । नेपाली भाषाका क्षेत्रमा पनि शब्दकोश निर्माणका लागि व्यक्तिगत र संस्थागत प्रयासहरू भइरहेका छन् । तर, हरेक क्षेत्रबाट निर्मित शब्दकोशले सर्वमान्य रूपमा पूर्ण रूप प्राप्त गर्न सकेको स्थिति देखिदैन । पछिल्लो समयमा व्यक्तिगत प्रयासबाट निर्माण गरिएको नेपाली शब्दसागर सबैभन्दा बृहत र महत्त्वपूर्ण कोश मानिन्छ । यस कोशका विषयमा सामान्य टिप्पणी र छिटफुट चर्चा परिचर्चा बाहेक सुव्यवस्थित र विस्तृत रूपमा अध्ययन अनुसन्धान हालसम्म नभएको हुनाले कोशवैज्ञानिक आधारमा रहेर गरिने अध्ययन अनुसन्धान स्वतः औचित्यपूर्ण रहेको देखिन्छ । यसका साथै शब्दकोशका विषयमा भएको पूर्वकार्यहरूमा समस्याको समाधान आंशिक रूपमा मात्र गरिएकोले यस कार्यलाई सकेसम्म पूर्ण र औचित्यपूर्ण बनाउने प्रयास गरिएको छ । यो शोधकार्यले उत्तरवर्ती कोशका क्षेत्रमा अध्ययन गर्न सहयोग पुऱ्याउने छ । कोशका बारेमा जानकारी राख्न चाहने व्यक्तिका लागि यो शोधकार्य महत्त्वपूर्ण हुनेछ, साथै नेपाली भाषागत तथा कोशगत अनुसन्धानको विकासमा समेत यसले सहयोग पुऱ्याउने छ ।

## १.८ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रलाई निम्नानुसारको रूपरेखामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

परिच्छेद १	-	शोध परिचय
परिच्छेद २	-	पूर्वकार्यको समीक्षा
परिच्छेद ३	-	सैद्धान्तिक अवधारणा
परिच्छेद ४	-	नेपाली एकभाषी कोश परम्परा र नेपाली शब्दसागर
परिच्छेद ५	-	प्रविष्टिका दृष्टिले नेपाली शब्दसागरको अध्ययन
परिच्छेद ६	-	अर्थविधानका दृष्टिले नेपाली शब्दसागरको अध्ययन
परिच्छेद ७	-	नेपाली एकभाषी कोश परम्परामा शब्दसागरको मूल्याङ्कन
परिच्छेद ८	-	उपसंहार
सन्दर्भसूची		
व्यक्तिवृत्त		

## परिच्छेद दुई

### पूर्वकार्यको समीक्षा

#### २.१ विषयप्रवेश

यस अध्यायमा अनुसन्धेय शीर्षकसँग सम्बन्धित रहेर यसभन्दा अघि शब्दकोशका बारेमा भएगरेका अध्ययनलाई पूर्वकार्यको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यस्तो कार्यले सम्बन्धित विषय क्षेत्रमा के - कस्ता कार्यहरू भएका छन् र के कति हुन बाँकी छन् भन्ने कुराको यथार्थ जानकारी गराउँछ । शोधकर्ताले पूर्ववर्ती कार्यको अध्ययन गरेर तिनको सबल र दुर्बल पक्षलाई केलाउँदै सबल पक्षलाई आत्मसाथ र दुर्बल पक्षलाई पहिचान गरी समीक्षात्मक सन्दर्भ प्रस्तुत गर्ने काम पूर्वकार्यको समीक्षासँग सम्बन्धित रहेको छ । यहाँ पूर्वकार्यको अध्ययनलाई नेपाली शब्दकोशसँग सम्बन्धित र नेपाली शब्दसागरसँग सम्बन्धित रहेर अध्ययन विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

#### २.२ नेपाली शब्दकोशसँग सम्बन्धित पूर्वकार्यको अध्ययन

१. वल्लभमणि दाहाल (२०३३) ले नेपाली भाषा र कोश शीर्षकको लेखमा नेपाली शब्दकोशको निर्माणमा अङ्ग्रेजहरूले गरेका प्रयासहरूको सङ्क्षिप्त चर्चा सहित लक्षित समूह, प्रयोजन र सूचनाका आधारमा शब्दकोश विभिन्न प्रकारका हुने उल्लेख गरेका छन् । उनले नेपालीमा प्रकाशित कोशहरूलाई सामान्य द्विभाषिक तथा बहुभाषिक कोश, आधिकारिक वर्णनात्मक कोश, व्युत्पत्तिमूलक कोश र विशेष कोश गरी चार प्रकारमा वर्गीकरण गरेका छन् । उनका अनुसार विदेशीहरूले दोस्रो भाषाका रूपमा अङ्ग्रेजी र हिन्दी शिक्षणका निम्ति प्रारम्भमा केही शब्दकोश निर्माण गरेका छन् । उनले पुष्कर शमसेरको नेपाली अङ्ग्रेजी शब्दकोश (१९९३), चक्रपाणि चालिसेद्वारा सम्पादित नेपाली बगली कोश (१९९८), रामचन्द्र ढुङ्गानाको सङ्क्षिप्त नेपाली शब्दकोश (२००७) र बालचन्द्र शर्माको नेपाली शब्दकोश (२०१९) लाई आधिकारिक कोश मानेका छन् । नेपालीमा प्रकाशित कोशहरूमध्ये राल्फ लिलि टर्नर, चक्रपाणि चालिसे, रामचन्द्र ढुङ्गाना र बालचन्द्र शर्माका चार कोशको वर्णविन्यास, व्याकरण, व्युत्पत्ति, शब्दनिर्माण, शब्दस्रोत, अर्थ, उदाहारण तथा शब्द छनोटलाई विवेचनाको मूल आधार बनाई दाहालले तिनको सङ्क्षिप्त सर्वेक्षणात्मक समीक्षा गरेका छन् ।

२. महानन्द सापकोटा (२०३४) ले **नेपाली शब्द परिचय**को भूमिकामा प्रकाशित नेपाली शब्दकोशहरूमा आफ्नो कोश पाँचौं रहेको र यो कोश शब्दको परिचय (निर्वचन र व्युत्पत्ति) दिने उद्देश्यले सम्पादन गरिएको उल्लेख गरेका छन् । कोशमा मूल संस्कृत शब्द वर्णानुक्रममा दिई त्यसबाट तद्भवको रूपमा विकसित भई नेपालीमा प्रचलित शब्द त्यही शब्दअन्तर्गत दिएको उल्लेख गरेका छन् । उनले नेपालीमा नै गरिएको निर्वचनका दृष्टिले चाहिँ यस कोशलाई प्रथम मानेका छन् । सापकोटाले आफ्नो शब्दकोशमा शब्द प्रविष्टिबारे दिएको सूचना उपयोगी भए पनि उनले गरेको कोशको श्रेणी सम्बन्धी प्रस्तुतिको स्पष्ट आधार देख्न सकिदैन ।
३. हर्षनाथ भट्टराई (२०४१) ले **संस्कृत, अङ्ग्रेजी र नेपाली शब्दकोश परम्पराको संक्षिप्त सर्वेक्षण**का क्रममा दुवैतर्फको शब्दकोश निर्माणका प्रारम्भिक नमुना, प्रयास र विधिको चर्चा गरेका छन् । उनले अजयपाल (१२२९-३२ ई.) ले वर्णानुक्रम अबलम्बन गरी नानार्थसङ्ग्रह नामक कोश तयार गरेको तर त्यो पद्धति अन्य कोशकारले अबलम्बन नगरेकाले पूर्वीय शब्दकोश परम्परामा वर्गीय पद्धतिले नै व्यापकता पाएको स्पष्ट पारेका छन् । पूर्वीय कोशकारहरूले अक्षर सङ्ख्या पद्धति तथा अन्त्याक्षरी पद्धतिका आधारमा पनि कोशहरू तयार गरेको उल्लेख गरेका छन् । खासगरी प्रविष्टि शब्दको व्यवस्थापनको प्राचिन युक्तिबारे मात्र भट्टराईको समीक्षा केन्द्रित रहेको देखिन्छ ।
४. चूडामणि बन्धु (२०५२) ले **डिक्सनरी मेकिङ इन नेपाली** शीर्षकको लेखमा स्रोत वा लक्ष्य भाषा जुन भए पनि नेपाली भाषाको प्रयोग भएका सम्पूर्ण शब्दकोशको सम्पादन प्रकाशन आदिसँग सम्बद्ध सूचना र सङ्क्षिप्त टिप्पणीसहित नेपाली शब्दकोश परम्पराको सर्वेक्षण गरेका छन् । उनले नेपाली एकभाषी शब्दकोश परम्पराको आरम्भ नेपाली बगली कोशबाट भएको उल्लेख गरेका छन् । बालचन्द्र शर्माको शब्दकोश आफ्नो समयको श्रेष्ठ कोश मानिए पनि यसमा अप्रचलित तत्सम शब्दको आधिक्य रहेको, विश्वविद्यालयका प्राध्यापकहरूको समूहद्वारा कोशविज्ञानका विधि र युक्तिहरूको उपयोग गरी निर्माण गरेकाले नेपाली बृहत शब्दकोश धेरै वैज्ञानिक बन्न पुगे पनि यो कोश पनि त्रुटिरहित बन्न नसकेको औँल्याएका छन् । बन्धुले विभिन्न तह र उमेरका शिक्षार्थीका निम्ति उपयोगी ऐतिहासिक व्युत्पत्ति

सहितको एकभाषिक, द्विभाषिक तथा बहुभाषिक शब्दकोशको टङ्कारो खाँचो रहेको औँल्याएका छन् ।

५. बालकृष्ण पोखरेल (२०५५) ले **नेपाली बृहत शब्दकोशले ध्यान नदिएका कुराहरू** शीर्षकको लेखमा नेपाली बृहत शब्दकोशले निर्माणको पृष्ठभूमिको छोटो चर्चासहित यसका कमी कमजोरीको बारेमा सङ्क्षिप्त विवेचना गरेका छन् । उनले कोशको सम्पादनमा सङ्लग्न विशेष सम्पादकद्वयले कार्यको आश्वासन मात्र दिएको तर काम नगरेको आरोप लगाएका छन् । पोखरेलले प्रधान सम्पादक नतोक्नु, भाषिकाका सम्पूर्ण शब्द समावेश नगरी 'बृहत' विशेषण दिनु, विकारी र अविकारी पदकोटिबारे सूचना नदिनु, विनाप्रयोजन मूल र व्युत्पन्न शब्दको वर्णविन्यास भिन्नाभिन्नै गर्नु, त्रुटिपूर्ण व्युत्पत्ति दिइनु, धातुबाट 'नु' अलग गर्नु, जिम्मेवार कुनै एक व्यक्तिद्वारा अन्तिम रुजु तथा सम्पादन नगरिनु जस्ता केही दोषहरू यसमा रहेको देखाउँदै प्रज्ञाप्रतिष्ठानले कोशको संसोधन परिमार्जन र परिवर्धन गर्न स्थायी सम्पादक मण्डल राख्नुपर्ने उल्लेख गरेका छन् । उपर्युक्त किसिमका कमी कमजोरी रहेपनि नेपाली बृहत शब्दकोश आफ्नो समयको महत्त्वपूर्ण कोसेढुङ्गा भएको टिप्पणी उनले गरेका छन् ।
६. रामचन्द्र लंसाल (२०५७) ले **कोश विज्ञान र नेपाली कोश** पुस्तकमा शब्दकोशसम्बन्धी सैद्धान्तिक पक्षको विवेचना, नेपाली शब्दकोश परम्पराको सर्वेक्षण र नेपाली भाषामा प्रकाशित प्रतिनिधि शब्दकोशको समीक्षा गरेका छन् । आठवटा अध्याय शीर्षकहरूमा राखी प्रस्तुत गरिएको उनको पुस्तकलाई शब्दकोश सम्बन्धी सैद्धान्तिक अध्ययन र नेपाली शब्दकोश परम्पराको अध्ययन गरी विश्लेषण गरिएको छ । उक्त पुस्तकमा कोशको परिचय, वर्गीकरण, स्वरूप, सम्पादन प्रक्रिया, नेपाली कोशको ऐतिहासिक विकासक्रम, नेपाली कोशका प्रकार आदिबारे चर्चा गरिएको छ ।
७. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल् (२०५८) ले **कोशविज्ञान** पुस्तकमा शब्दकोशको व्युत्पत्ति, परिभाषा र प्रयोगको सन्दर्भ केलाउँदै शब्दकोश निर्माण प्रक्रियाका विभिन्न चरणका कार्यहरूको सङ्क्षेपमा वर्णन गरेका छन् । शब्दकोशलाई प्रविष्टिक्रम, भाषा, स्वरूप, समय, प्रयोजन, प्रयोगक्षेत्र र विषयक्षेत्रका आधारमा वर्गीकृत गर्न सकिने उल्लेख गर्दै उनले विषयक्षेत्र र प्रयोगक्षेत्र व्यापक रहेकाले यी क्षेत्रमा थप कोश बन्ने सम्भावना देखाएका छन् । नेपाली शब्दकोशको विकास प्रक्रियालाई लुइटेल्ले

भाषासङ्ख्या तथा लेखन वा प्रकाशनको समयक्रम अनुसार सङ्क्षिप्त रूपमा प्रस्तुत गर्दै प्रविष्टि पूर्व र प्रविष्टि उत्तरलाई शब्दकोशका तीन भाग मानी तिनमा रहने सामग्रीको सोदाहरण व्याख्यासहित नेपाली शब्दसागरको पूर्वभागमा सामाग्रीमा रहेका कमी कमजोरीहरूबारे आलोचनात्मक टिप्पणी गरेका छन् । शब्दकोश सम्बन्धी सैद्धान्तिक तथा प्रायोगिक पक्षको सङ्क्षिप्त र सूत्रात्मक चिनारीका दृष्टिले लुइटेलको कोशविज्ञान उपयोगी देखिए पनि सामग्री सङ्कलन, कोशीय रूपको निर्धारण, अर्थलेखन र सूचनाको व्यवस्थापनका युक्तिहरूबारे यसमा खासै चर्चा गरिएको पाइदैन ।

८. देवेन्द्र पौडेल (२०५९) द्वारा **नेपाली भाषाको विकासमा सर राल्फ लीले टर्नरको योगदान** शीर्षकमा गरिएको स्नातकोत्तर नेपाली शोधपत्रमा टर्नरको नेपाली भाषाको तुलनात्मक र व्युत्पत्तिमूलक कोशको बारेमा चर्चा गरिएको छ । उक्त शोधपत्रमा टर्नरको व्यक्तित्व पहिल्याई उनको भाषिक कार्यलाई देखाउने, टर्नरले गरेका महत्त्वपूर्ण कार्य र विशेषताको निरूपण गर्ने र नेपाली भाषाको विकासमा टर्नरको योगदानको मूल्याङ्कन गर्ने प्रयत्न गरिएको छ । टर्नरको नेपाली भाषाको तुलनात्मक र व्युत्पत्तिमूलक कोशको बारेमा चर्चा गर्ने क्रममा नेपाली शब्दकोश निर्माण परम्पराको चर्चा गर्दै अर्थ निर्धारणका विधिहरू, उदाहरणको प्रयोग, उखान टुक्काको प्रयोग आदि कुराहरूको चर्चा गरिएको पाइन्छ । जसअर्न्तगत टर्नरको कोशमा भएका उदाहरण प्रयोग आदि पक्षलाई नमुनाको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।
९. सुकुम शर्मा (२०५९) ले **नेपाली भाषामा टर्नरको योगदान** पुस्तकमा ज्याल्फ लिलि टर्नरको नेपाली भाषाको तुलनात्मक तथा व्युत्पत्तिमूलक शब्दकोशको संरचनात्मक दृष्टिकोणबाट समीक्षा गरेका छन् । मूल भाग वा शब्दकोशमा प्रयुक्त सामग्री तिनको व्यवस्थापन लगायत कोश निर्माणमा प्रयुक्त युक्ति, विधि आदिको समग्र सूचना पूर्वभागमा रहेको र प्रविष्टि उत्तर भागमा थप सामग्री र नेपाली शब्दभण्डारमा प्रचलित तथा उक्त कोशमा प्रविष्टि दिइएका विभिन्न भाषाका तुलनीय तथा पुनर्निमित रूपहरू दिइएको टिप्पणी शर्माले गरेका छन् । भाषावैज्ञानिक आधार लिई कोशवैज्ञानिक पद्धतिमा शब्दको तुलनात्मक व्युत्पत्तिगत संरचना र नेपाली वर्णविन्यासको वैज्ञानिक सुधारका दृष्टिले समेत आँटिलो कदम भनी शर्माले टर्नरको शब्दकोशको मूल्याङ्कन गरेका छन् ।



१०. शैलजा पोखरेल (२०६१) ले **वर्तमान वर्णविन्यासका निम्ति नेपाली बृहत शब्दकोशको प्रामाणिकता** शीर्षकमा गरिएको स्नातकोत्तर नेपाली शोधपत्रमा नेपाली प्रामाणिकता बृहत शब्दकोशको वर्णविन्यासबारे विवेचना गरेकी छन् । उक्त शोधपत्रमा नेराप्रप्र र त्रिविको सहकार्यको रूपमा नेपाली बृहत शब्दकोश प्रकाशित भएको तर यसको वर्णविन्यास अनिवार्य नेपाली शिक्षण निर्देशिका (२०३६) मा प्रकाशित नियमानुसार हुने भनिए पनि नेपाली बृहत शब्दकोश त्यस अनुरूप नरहेको टिप्पणी गरेकी छन् । तद्भव नेपाली शब्द सङ्ख्यावाचक शब्द, सङ्ख्यावाचक व्युत्पन्न शब्द र जुन स्रोत भए पनि नेपाली प्रत्ययको योगले व्युत्पादित शब्द नेपाली वर्णविन्यास अनुरूप हुने भनी सम्पादकीयमा स्थापित नियमलाई पनि नेपाली बृहत शब्दकोशले अनुपालन नगरेको टिप्पणी सहित यसको पुष्टि गर्ने उदाहरणहरू पनि उल्लेख अध्ययनमा गरिएको छ । समग्रमा नेपाली बृहत शब्दकोश र त्रिविको वर्णविन्यासीय मान्यतालाई विभिन्न आधारमा केलाउने काम अध्ययनमा गरिएको छ ।
११. दिनेश घिमिरे (२०६४) द्वारा **प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोशमा शब्दहरूको प्रयोग पक्षको अध्ययन** शीर्षकमा नेपाली शिक्षा विषयमा स्नातकोत्तर तहका लागि शोधपत्र तयार गरिएको छ । उक्त शोधपत्रमा प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोशमा उपयोग गरिएका अर्थ प्रस्तुतिका युक्तिहरूको अध्ययन, शब्दकोशको प्रयोग पक्षको अध्ययन, प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोशका सामान्य विशेषता पहिचान र शब्द प्रयोगको सूचना प्रस्तुत गर्नुमा शब्दकोशको योगदानको अध्ययन गर्ने उद्देश्य राखिएको छ । जसमा उनले प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश पूर्ववर्ती कोशहरूमा ख्याल नगरिएको शब्दको प्रयोग सम्बन्धमा ध्यान दिइएको, शैक्षणिक दृष्टिले व्यवहारिक, कोशवैज्ञानिक दृष्टिले वैज्ञानिक अग्रगामी कोश भनी निष्कर्ष प्रस्तुत गरेका छन् । उनले शब्दको प्रस्तुतिलाई व्यवस्थित गर्नुपर्ने, उदाहरणको प्रयोग गर्दा सर्वमान्य प्रयोगलाई ध्यान दिनुपर्ने र शब्दको प्रयोगका सन्दर्भमा केही त्रुटिहरू रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।
१२. बट्टीविशाल भट्टराई (२०६४) ले **नेपाली बृहत शब्दकोश (२०४०) को कोशवैज्ञानिक अध्ययन** शीर्षकमा नेपाली विषयमा विद्यावारिधि उपाधिका लागि शोध प्रबन्ध तयार गरेका छन् । उक्त शोध प्रबन्धमा कोशविज्ञानका आधारमा शब्दकोशको अध्ययन गर्ने, प्रविष्टि र उपप्रविष्टि, छनोट र व्यवस्थापनको आधारको अध्ययन गर्ने,

अर्थलेखनका युक्तिहरूको समीक्षा गर्ने, शब्दकोशका उपलब्धि र कमजोरी केलाउने काम गरिएको छ । सात अध्यायमा संरचित प्रस्तुत शोध प्रबन्धमा क्रमशः शोध परिचय, पूर्वकार्यको समीक्षा, एकभाषी शब्दकोशको परम्परा, नेबृश (२०४०) को निर्माणको पृष्ठभूमि, यसको सम्पादनका वैशिष्ट्य, नेपाली बृहत शब्दकोशको सम्पादनका असङ्गति र सातौं अध्यायमा उपसंहार प्रस्तुत गरिएको छ । जसमा उनले नेबृश नेपाली शब्दकोश परम्पराको तेस्रो चरणको प्रतिनिधि एकभाषी कोश भएको, आधिकारिक शब्दकोश भएको, कोशले सम्पूर्ण कोशीय एकाइको अर्थविधान गरेको, कोश पूर्ववर्ती नेपाली कोशभन्दा अग्रगामी देखिएको, कोश आफ्नै नमुनामा बनेको, प्रविष्टि र उपप्रविष्टिको निर्धारण वैज्ञानिक ढङ्गले नगरिएको र समग्रमा कोशको संसोधन र परिमार्जन आवश्यक रहेको भनी उल्लेख गरेका छन् ।

### २.३ नेपाली शब्दसागरसँग सम्बन्धित पूर्वकार्यको अध्ययन

१. काशीनाथ तमोट (२०५७) ले **नेपाली शब्दसागर निकृष्टम सोपपत्तिक कोश** शीर्षकको लेखमा अप्रचलित तत्सम शब्दको बहुलताका साथै कथ्य भेद भएका नेपाली शब्दको आधिक्यले नेपाली शब्दसागरको शब्दसङ्ख्या र कलेवर बढेको टिप्पणी गरेका छन् । यस कोशले भाषाको मानकीकरणको दिशानिर्देश गर्न नसकेको टिप्पणी उनले गरेका छन् । उनले शब्दसागरले पूर्व प्रकाशित नेपाली शब्दकोहरूमा प्रचलित वर्णक्रम भन्दा पृथक वर्णक्रम अङ्गाल्नु र त्यसमा पनि विचलित हुनु कोशविज्ञानको सर्वमान्य पद्धति विपरीत प्रवृत्ति मानेका छन् । तमोटले नेपाली शब्दसागरमा प्रविष्ट १० शब्दको व्युत्पत्तिलाई अन्य शब्दकोशले दिएको व्युत्पत्तिसँग दाँजेर व्युत्पत्तिको सूचनाको दृष्टिले यो कोश ८० प्रतिशत त्रुटियुक्त रहेको आरोप लगाएका छन् ।
२. केशव खनाल (२०५७) ले **वसन्तकुमार शर्माको चौध वर्ष लामो तपस्या र नेपाली शब्दसागर** शीर्षकको लेखमा समग्र शर्माको जीवन वृतान्त केलाउने प्रयास गरेका छन् । उक्त विश्लेषण मूलक समाचार तथा लेखमा अन्तर्वार्ता प्रस्तुत गरिएको छ । जसमा शर्माले आफ्नो कोश निर्माणको प्रेरणा तथा उर्जाका बारेमा बोलेका छन् । जसमा आफूले पहिले पनि सम्पादकको भूमिकामा रहेर काम गरेको तर त्यो प्रकाशित नभएपछि त्यसबाट कोश निर्माण गर्ने प्रेरणा प्राप्त भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । लेखमा अन्य कृतिहरूको विवेचना नगरिएको भए पनि नेशसाका

बारेमा छोटो टिप्पणी गर्दै यसभित्र रहेका शब्दहरूको प्रकृतिका बारेमा उल्लेख गरिएको छ ।

३. भरतराज पोखरेल (२०५७) ले **नेपाली शब्दसागर र बसन्तकुमार नेपाल** शीर्षकमा स्पेसटाइम दैनिकमा नेशसाका बारेमा चर्चा गर्दै लेख प्रकाशित गरेका छन् । उनले नेशसाको पृष्ठभूमिको सामान्य चर्चा गर्दै शब्द सङ्कलनको क्रममा अङ्गालिएको विधि र तरिकाबारे उल्लेख गरेका छन् । नेशसामा उनले आगन्तुक शब्दको अवधारणालाई त्रुटिपूर्ण ठानेर बहिष्कार गरिएकोले यसले सम्पूर्ण शब्दहरूको प्रयोगसम्बन्धी नीति नियममा हलचल र बहस प्रारम्भ हुनसक्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । कोशको आधिकारिकताबारे टिप्पणी गर्दै आधिकारिक भनेको व्याकरण हो र त्यसको सूत्रभित्र रहेर नेशसा लेखिएकाले यो आधिकारिक छ भन्ने लेखकको भनाइलाई स्पष्ट पार्ने काम उनले गरेका छन् । उनले नेशसालाई मेहनतसाथ त्रुटिरहित बनाउन कोसिस गरिएकोमा प्रसंसा गरेका छन् ।

४. रघुनाथ लामिछाने (२०५७) ले **शब्दसागरमा डुबुल्की मादा** शीर्षकमा कान्तिपुर दैनिकमा लेख प्रकाशित गरेका छन् । उक्त लेखमा नेशसाको विस्तृत विवेचना गर्दै यसका मुलभूत विशेषता केलाउने प्रयास गरिएको छ । नेशसामा शब्दको उत्पत्ति वा व्युत्पत्तिलाई विशेष जोड दिइएको, भाषावैज्ञानिक प्रगतिलाई नवीनतम रूपमा व्याख्या गर्ने प्रयास भएको कुरा लामिछानेले उल्लेख गरेका छन् । शब्दका सम्बन्धमा तीनपुस्ते भल्कने गरी व्याख्या गरिएको र स्रोत खुलाउन नसकिएका शब्दलाई अस्पष्ट रूपमा नराखिएकोले विवाद ननिम्तने कुराको जानकारी लेखमा रहेको छ । उनले नेशसामा पुराना अन्य शब्दकोशमा भएका गल्ती सकभर नदोहोर्न्याउने प्रयास गरेको भेटिएको कुरा व्यक्त गरेका छन् । उनका अनुसार यसले भाषागत भ्रमलाई चिर्ने कोशमा वाक्पद्धतिलाई समावेश गर्दै वाक्पद्धतिको अज्ञानताबाट पीडितलाई सान्त्वना मात्र हैन, सही दिशाबोध गराउन सक्षम यो सागरमा विश्रुद्धखलित शाब्दिक अर्थदेखि ध्वनिगत भावार्थ हुँदै अनेकार्थी शब्दार्थको अस्पष्टतालाई चिर्ने प्रयास पनि भएको छ । खासगरी यो सामान्य ज्ञानमा उल्लेखित जानकारी प्रदान गर्ने सन्दर्भ सामग्रीको हैसियत राख्न कोश सफल भएको कुरा उनले उल्लेख गरेका छन् । ऊँ कारलाई विश्व ब्रमाण्ड सृष्टिको आदिम विन्दु मानिएको यस कोशमा आगन्तुक शब्दलाई बाहिष्कार गरेको भनी लामिछानेले प्रष्ट्याएका छन् ।

५. लक्ष्मीकुमार कोइराला (२०५७) ले **शब्द सागरको सम्बन्धमा** शीर्षकमा नयाँमोर्चा पत्रिकामा नेपाली बृहत शब्दकोशको सापेक्षतामा नेशसा उत्कृष्ट रहेको भन्दै तथ्यपरक दाबी प्रस्तुत गरेका छन् । उनले शब्दसागको सम्बन्धमा शीर्षक दिएर नेबृशका गल्ती तथा कमजोरीहरू केलाउने प्रयास गरेका छन् । उनले नेबृशले शब्दका स्रोत पहिल्याउँदा नेपाली नजिकको भाषा प्राकृतलाई छोडेर संस्कृत तर्फ गएको आरोप लगाएका छन् । लेखकले नेशसाका सम्बन्धमा केही उल्लेख नगरेको भएता पनि नेबृशको आलोचनाबाट नेशसालाई उत्कृष्ट रहेको दावी गर्ने प्रयास गरेको देखिन्छ । यो अध्ययन नेशसाका लागि भने त्यति उपयुक्त देखिदैन ।
६. विनोद ढुंगेल (२०५७) ले **अथक साधना बृहत सिर्जना** शीर्षकमा नेपाली समाचारपत्रमा लेख प्रकाशित गरेका छन् । लेखमा नेशसाको लेखनको पृष्ठभूमि, वसन्तकुमार शर्माका जीवन काहानी प्रस्तुत गर्दै नेशसाको लेखन २०४४ साल श्रीपञ्चमीको दिनबाट सुरु भएको र २०५७ साल श्रीपञ्चमीको केही दिन अगाडि इतिश्री गरिएको कुरा उल्लेख गरिएको छ । ढुंगेलले वसन्तकुमार शर्माले सङ्कलन गरेका कतिपय शब्दहरू नेपाली बृहत शब्दकोशमा राखिएको र त्यहाँ समाविष्ट शब्दहरूको अर्थविधान त्रुटिपूर्ण रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । शर्माले नेशसा भर्खोवादी विकृतिसँग कुनै सम्बन्ध नराख्ने र चन्द्रिका आदि सर्वमान्य व्याकरणमा पूरापूर आधारित रहेको समेत भन्न चाहेको कुरा लेखकले उल्लेख गरेका छन् । यस लेखमा नेशसामा १ लाख २७ हजार ८ सय ७२ शब्द रहेको कुरा समेत उल्लेख गरिएको छ ।
७. विनोद ढुंगेल (२०५७) ले **सवा लाखभन्दा बढी शब्दको नेपाली शब्दसागर तयार** शीर्षकमा नेपाल समाचारपत्रमा लेख प्रकाशित गरेका छन् । लेखमा उनले नेशसा नेपाली शब्दकोश परम्पराकै बृहत कोश भएको भन्दै कोशमा समाविष्ट शब्दहरूको संख्या उल्लेख गरेका छन् । त्यसैगरी उनले उक्त कोशमा जिल्ला, विशेष तीर्थ तथा मठमन्दिर, भाषाभाषी, राजमार्ग आदि जस्ता पक्षको जानकारी दिइएको जनाएका छन् । नेपाली शब्दकोशको इतिहासमा चक्रपाणि चालिसेको हितैषी कोश, बगली कोश, पर्यायवाची कोश आदि पछि रामचन्द्र ढुङ्गानाको नेपाली संक्षिप्त कोश, बालचन्द्र शर्माको नेपाली शब्दकोश तथा बालकृष्ण पोखरेलको नेपाली बृहत शब्दकोश यस भन्दा अगाडि प्रकाशित भएको र नेशसा पछिल्लो विकसित कोश

भएको धारणा व्यक्त गरेका छन् । उनले कोशमा शब्दका ९ वटा मूलस्रोत राखिएको पनि जनाएका छन् ।

८. समदृष्टि (२०५७) साप्ताहिकमा **चौध वर्षको तपस्या नेपाली शब्दसागर** शीर्षकमा समाचार प्रकाशित भएको देखिन्छ । जसमा नेपाली साहित्यका वरिष्ठ साधक वसन्तकुमार शर्माद्वारा सम्पादित कोश बृहत समारोहका बीच प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाले लोकार्पण गर्नुभएको कुरा उल्लेख गरिएको छ । उक्त कार्यक्रममा मन्तव्य व्यक्त गर्दै ज्ञानमणि नेपालले शब्दकोशमा शब्दलाई छानेर निफनेर केलाएर जम्मा पारि प्रविष्टिमा हाली सुक्ष्म अध्ययन गरी अर्थ दिई, पुर्णता दिई व्युत्पत्ति समेत केलाइएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनले नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानले तयार गरेको कोशले विवाद, शंका र अन्यौल मात्र सिर्जना गरेको उल्लेख गर्दै त्यसको तुलनामा नेशसा सौम्य, सुरुचिपूर्ण र तुलनात्मक रूपमा शुद्ध रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । उक्त कार्यक्रममा लक्ष्मी कोइरालाले बोल्दै नेशसा शब्द सङ्ख्या र आकारका दृष्टिले मात्र नभई गुणका दृष्टिले पनि उत्कृष्ट भएको विचार व्यक्त गरेका छन् ।
९. कोशराज न्यौपाने (२०५८) ले **नेपाली शब्दसागरको हल्लीखल्ली** शीर्षकमा हिमालय टाइम्समा कोशको चर्चा परिचर्चा गर्दै लेख प्रकाशित गरेका छन् । उनले लेखमा नेशसाको प्रकाशनसँगै त्यसले बजारमा पाएको हल्लीखल्लीको चर्चा गरेका छन् । लेखमा कोशको मूल्य ज्यादै चर्को राखिएको र लक्ष्मीकुमार कोइरालाको भूमिकाप्रति खरो टिप्पणी गर्नुभन्दा नेशसाको बारेमा प्रतिक्रिया हेर्नु उपयुक्त हुने कुरा उल्लेख गरेका छन् । नेशसाका शब्दलाई केलाउँदै मिच्छिनुको गलत अर्थ लगाएको र बुहुनी वा 'बोहनी' जस्तो बहुचर्चित शब्द कोशमा नभएको जानकारी दिएका छन् ।
१०. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल (२०५८) ले **नेपाली शब्दसागर प्रकाशनको खुसीयालीमा** शीर्षकमा गरिमा मासिक पत्रिकामा लेख प्रकाशित गरेका छन् । हास्यव्यङ्ग्य विधामा रहेर प्रस्तुत गरिएको लेखमा उनले नेशसाको प्रकाशन नेपाली भाषा साहित्यको महत्त्वपूर्ण उपलब्धि भएको कुरा उल्लेख गर्दै आलोचनात्मक टिप्पणी गरेका छन् । उनले बृहत् आकारको कोश भनिए पनि नेपाली भाषामा अत्यन्त प्रचलित ब्रम्हनाल, कोइराला, कस, एड्स, माइक्रोबस जस्ता शब्द प्रविष्ट नरहेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । त्यसैगरी कोशमा विधान गरिएको अर्थ पनि त्रुटिपूर्ण रहेको तथा अन्य थप

सूचना समेत गलत रहेको उल्लेख गरिएको छ । कोशको वर्णविन्यास विभिन्न व्यक्तित्वका मन्तव्य तथा सूचनाका बारेमा लेखकले टिप्पणी गरेको देखिन्छ भने प्रचलित शब्दलाई छोडेर अद्योपान्त, मुलकु जस्ता शब्दको प्रयोगबारे आलोचना गरेका छन् ।

११. रमेश विष्ट (२०५८) ले **नेपाली भाषा साहित्यमा अद्वितीय कृति : नेपाली शब्दसागर** शीर्षकमा नयाँसडक पत्रिकामा लेख प्रकाशित गरेका छन् । उनले नेपाली भाषा र साहित्यका क्षेत्रमा नेशसा अद्वितीय कृति भएको उल्लेख गरेका छन् । उनका अनुसार सबैभन्दा बढी शब्द समेटिएको नेशसामा शब्दको चयन र अर्थमा वैज्ञानिक अनुसन्धान पद्धतिको अनुसरण गरिएको छ । त्यसैगरी राष्ट्रभाषाको समग्रतालाई अङ्गाल्न सकेको कुरा र कोशमा नेपालका विश्व प्रसिद्ध हिमनदीहरूको परिचय र ६ हजार भन्दा माथिल्ला हिमशिखरहरूको पूर्ण विवरण समेटिएको र पुरातात्विक र प्रागैतिहासिक तत्त्वको स्पष्ट चिनारी समेत दिइएको कुरा उल्लेख गरिएको छ । लेखकले नेशसा अन्य शब्दकोशको स्तरभन्दा माथि उठेर विश्वका विकसित र स्तरीय शब्दकोशको हाराहारीमा पुग्ने अपेक्षा नेपाली भाषाविदहरूले गरेको उल्लेख गरेका छन् ।
१२. लक्ष्मीकुमार कोइराला (२०५८) ले **नेपाली शब्दसागरको जन्मवृत्तान्त** शीर्षकमा कान्तिपुर दैनिकमा लेख प्रकाशित गरेका छन् । उक्त लेखमा नेशसामा नेपाल अधिराज्यका भाषा, साहित्य, इतिहास, शब्द, शब्दस्रोत, व्युत्पत्ति, अर्थ, तात्पर्य, प्रयोग, नदीनाला, हिमश्रृङ्खला, ताल, गुफा, मठमन्दिर, ऐतिहासिक स्थल, गाउँ विकास समिति, जिल्ला सदरमुकाम, अञ्चल आदि कुराहरूको सूचना दिइएको कुरा उल्लेख गरिएको छ । त्यसैगरी लेखमा शब्दकोश निर्माणको पृष्ठभूमि प्रस्तुत गर्दै कोश अहिले सम्मकै बृहत र उत्कृष्ट रहेको दाबी गरिएको छ । खासखुसे कोशहरू त विभिन्न समयमा निस्किएको तर नेशसाको उचाइ अरू कोशले ग्रहण गर्न नसकेको कुरा कोइरालाले उल्लेख गरेका छन् । उनले नेशसामा शब्दकोशीय सूचनाका अतिरिक्त अन्य विविध सूचना सुव्यवस्थित ढङ्गले राखिएको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।
१३. गोपीनाथ शर्मा (२०६६) ले **नेपाली शब्दसागर : बृहत्तम नेपाली शब्दकोश** शीर्षकमा वैजयन्ती साहित्यिक पत्रिकामा लेख प्रकाशित गरेका छन् । उनले नेशसामा

जनसाधारणले व्यवहारमा ल्याएका ठेट नेपाली शब्दहरू समावेश गरिएको अनुस्वार र तत्स्थानिक पञ्चम वर्ण दुवैलाई प्रविष्टि दिइएको, दोहोरो प्रविष्टि दिइएको जस्ता कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनले नेशाकाको वर्णविन्यास यस भन्दा अधिका शब्दकोशभन्दा फरक भए पनि शब्दकोशको मान्यता बमोजिम नै रहेको उल्लेख गरेका छन् । त्यसका साथै नेपालीमा आएका आगन्तुक शब्दहरूलाई समेत नेपाली उच्चारण बमोजिम राखिएको कुरा पनि उनले जनाएका छन् । अर्थनिर्धारणका क्रममा सर्वाङ्गपूर्णता नरहे पनि हरेक कार्यहरू अपूर्ण रहेजस्तै यो पनि त्यस्तै रहेको भनी टिप्पणी गरिएको छ । समग्रमा लेखमा नेशाकाका सकारात्मक पक्ष तथा उपलब्धिहरूलाई चर्चा गर्ने प्रयास गरेको देखिन्छ ।

१४. हेमाङ्गराज अधिकारी (२०६७) द्वारा लिखित **सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान** नामक पुस्तकमा कोशविज्ञान शीर्षक अन्तर्गत शब्दकोशको पृष्ठभूमि, विकास, प्रयोजन, प्रकार, सम्पादन प्रक्रिया, अर्थ निर्देशनका तरिका, एकभाषी कोशको परम्परा तथा विकास आदि पक्षमा चर्चा गरिएको छ । उक्त पुस्तकमा नेपाली शब्दसागरबारे आलोचनात्मक टिप्पणी गरिएको छ । उनले शब्दकोशमा समावेश गरिएका शब्दहरूमा मूल शब्द मात्र नभई यसमा प्रविष्टि पाएका व्युत्पन्न शब्द, समस्त शब्द वा पदावली र हिज्जेले गर्दा वैकल्पिक रूपमा समेत शब्दहरूलाई राखेर १ लाख २५ हजार मूल शब्द पुऱ्याइएको उल्लेख गरेका छन् । यसमा नेपाली बृहत शब्दकोशमा जस्तो मूल प्रविष्टि नदिइएको, संस्कृतका शब्दहरू समावेश गरिएको, त्रिविको हिज्जे निर्देशिका प्रयोग नगरिएको, पूर्ववर्ती कोशकारका अवधारणामा अल्झिएको भनी उनले आलोचना गरेका छन् । उनले कोशवैज्ञानिक सिद्धान्तको कमै प्रयोग भएको र कोश निर्माणमा अग्रगामी नभई पश्चगामी सोचको प्रतिनिधित्व गरेको भनी खरो टिप्पणी गरेका छन् ।

यसरी शब्दकोशसम्बन्धी सैद्धान्तिक क्षेत्रमा विभिन्न ढङ्गले अध्ययन हुनुका साथै विभिन्न शब्दकोशहरूबारे पनि छिटफुट अध्ययन भएको देखिन्छ । नेशाका सम्बन्धमा माथि उल्लेखित बाहेक नेपाल समाचार पत्रमा २०५७ चैत्र १७ गते आजको अदालत स्तम्भमा 'नेपाली शब्दसागर' प्रति गुनासो शीर्षकमा सुनवार जातिको गलत अर्थ लागेको भनी आलोचना गरिएको देखिन्छ, भने स्पेसटाइम दैनिकको २०५७ चैत्र १५ को अङ्कमा 'प्रतिभाको कदर' शीर्षकमा सम्पादकीय लेखिएको छ । जसमा प्रधानमन्त्री कोइरालाले

नेशासाका सम्पादकलाई भेटेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । नेशसाको प्रकाशनले प्रत्येक नेपाली लाभान्वित हुने कुरा उल्लेख गर्दै प्रतिभाको कदर भएको निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसैगरी गोरखापत्र २०५७ चैत्र ३१ गतेको समाचारमा नेशसाको परिचयात्मक टिप्पणी प्रस्तुत गरिएको छ । २०५७ चैत्र ६ गते सत्याग्रह पत्रिकामा 'सरस्वतीका वरदपुत्र बसन्तकुमार शर्मा' शीर्षकको लेखमा शर्माको परिचय सहित उनको समाजसेवा तथा कोश निर्माणका क्षेत्रमा पुऱ्याएको योगदानको चर्चा गरिएको छ । यसरी नेशसाका सम्बन्धमा सामान्य टिका टिप्पणी बाहेक अहिले सम्म बृहत तथा सैद्धान्तिक दृष्टिले अध्ययन भएको पाइँदैन ।

## २.४ सारांश

नेपाली शब्दकोश परम्पराका क्षेत्रमा विभिन्न ढङ्गले अध्ययन भएको देखिन्छ । खासगरी नेपाली कोश निर्माण परम्परामा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउने टर्नरबारे अलि व्यापक अध्ययन भएको पाइँन्छ । उनको योगदानको मूल्याङ्कन गर्दै विद्यावारिधिका लागि समेत अध्ययन तथा अनुसन्धान भइरहेको जानकारी शोधकर्तालाई प्राप्त भएको छ । त्यसपछि शब्दकोशबारे सैद्धान्तिक क्षेत्रमा केही महत्त्वपूर्ण अध्ययन भएको देखिन्छ । जसमा रामचन्द्र लम्सालको योगदान महत्त्वपूर्ण देखिन आउँछ । कोशका सैद्धान्तिक मान्यताहरू विश्लेषण गर्ने कार्य अद्यावधिक पनि जारी रहेको देखिन्छ । त्यसपछि विभिन्न शब्दकोशहरू बारे भएका अध्ययनहरूलाई हेर्दा बढीविशाल भट्टराईको नेवृशका सम्बन्धमा गरेको अध्ययन महत्त्वपूर्ण देखिन्छ भने नेशसाका बारे खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्को अध्ययन केही विश्लेषणीय पाइँन्छ । यसबाहेक शब्दकोशका बारेमा त्यति बृहत अध्ययन भएको देखिँदैन ।

नेशासाका सम्बन्धमा केही समीक्षात्मक टिकाटिप्पणी, प्रशंसा, आलोचना र विश्लेषण बाहेक सैद्धान्तिक मान्यताहरूलाई आधार लिएर विश्लेषण गरेको देखिँदैन । खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्को अध्ययनमा केही कमजोरीलाई उठाउने प्रयत्न गरिए पनि त्यो आफैमा पूर्वाग्रहीपूर्ण र सम्यक विश्लेषण देखिँदैन । यसरी नेशसा नेपाली शब्दकोश निर्माण परम्परामा सबैभन्दा बृहत पछिल्लो र व्यापक चर्चा परिचर्चा बटुलेको ग्रन्थ भएकाले यसको निश्चित मापदण्डमा रहेर सम्यक ढङ्गले अध्ययन तथा विश्लेषण गर्नु वाञ्छनीय देखिन्छ ।



## परिच्छेद तीन

### सैद्धान्तिक अवधारणा

#### ३.१ विषयप्रवेश

भाषा विचार विनिमयको सशक्त माध्यम हो । भाषाको माध्यमद्वारा मान्छेले विश्वका अनेकौं विषयमा गम्भीर विश्लेषण गर्न सकेको छ तर पनि भाषा स्वयम्का कतिपय पक्षमा सूक्ष्म विश्लेषण गर्न मान्छे अभै सक्षम भइसकेको छैन । संस्कृत साहित्यमा कोश शब्दको प्रयोग वैदिक प्राचीन समयदेखि भएको पाइन्छ । 'कोश' शब्दको प्रयोग वैदिक कालदेखि नै हुँदै आएको देखिन्छ । ऋग्वेद संहिताको प्रथम मण्डलमा मेघ, आयुध, भूलोक आदि विभिन्न अर्थको रूपमा कोश शब्दको प्रयोग गरिएको छ (लंसाल, २०५७ : १३) । यसपछि पनि विभिन्न उपनिषद् ग्रन्थ, वैदिक निघन्टु, लौकिक संस्कृत साहित्यमा कोश शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । वैदिक साहित्यका उपयुक्त विभिन्न ग्रन्थहरूका अतिरिक्त लौकिक साहित्यका रघुवंश, कादम्बरी, दुर्गासप्तशती आदि विभिन्न ग्रन्थहरूमा पनि विभिन्न सन्दर्भ र विभिन्न अर्थहरूमा कोश शब्दको प्रयोग गरिएको भेटिन्छ (लुइटेल्, २०५८ : १) । यसरी हेर्दा शब्दकोशमा कोश शब्दको प्रथम प्रयोग सम्भवतः विश्वकै सर्वप्रथम कोशका रूपमा लिइने निघन्टुमा गरिएको पाइन्छ । कोश त्यस्तो ग्रन्थलाई भनिन्छ जसमा वर्णानुक्रम अनुसार शब्द र त्यसको अर्थ दिइएको हुन्छ (तिवारी, सन् १९८७ : २) । कोशलाई शब्दकोशका रूपमा पनि लिन सकिन्छ । शब्दकोशमा सम्बन्धित भाषाका शब्दहरूको बारेमा विभिन्न ढङ्गले उल्लेख गरिएको हुन्छ । यस आधारमा भाषाको शब्दभण्डारमा रहेका प्रचलित शब्दसम्बन्धी सूचना र अर्थको वैज्ञानिक व्यवस्थापन सहितको सूचीबद्ध ग्रन्थलाई शब्दकोश भनिन्छ ।

शब्दकोशका बारेमा वैज्ञानिक ढङ्गले अध्ययन गर्ने शास्त्रलाई कोशविज्ञान भनिन्छ । कोशविज्ञान शब्द अङ्ग्रेजीको Lexicology शब्दको नेपाली रूपान्तरण हो । कोशविज्ञान शब्द कोश र विज्ञान दुईवटा शब्दबाट निर्माण भएको देखिन्छ । यसबाट कोश निर्माण गर्ने प्रक्रियाको बारेमा जानकारी र वैज्ञानिक सुझबुझ प्राप्त हुन्छ । कोशविज्ञानका सिद्धान्तका सन्दर्भमा लेक्सिकोलोजी र लेक्सिकोग्राफी दुई शब्द प्रचलित रहेका छन् । लेक्सिकोलोजी भनेको कोशविज्ञान हो भने लेक्सिकोग्राफी भनेको कोशनिर्माण विज्ञान भन्ने बुझिन्छ । प्रायोगिक भाषाविज्ञानको एउटा अङ्ग मानिने कोशविज्ञानलाई शब्दको अध्ययन गर्ने विज्ञान

पनि भनिन्छ । दोस्रो विश्वयुद्धपछि भाषाविज्ञानका क्षेत्रमा भएको द्रुततर विकाससँगै प्रायोगिक भाषाविज्ञानको उदय हुन पुग्यो । प्रायोगिक भाषाविज्ञानको उदयसँगै यसको मुख्य शाखाका रूपमा कोशविज्ञान स्थापित हुन पुगेको देखिन्छ । ग्रीक भाषाबाट आएको लेक्सिकोलोजी शब्दबाट हेर्दा शब्दको अध्ययन गर्ने विज्ञान भनेर मानिए पनि वर्तमान सन्दर्भमा शब्दसँग सम्बन्धित रहेर विभिन्न पक्षमा अध्ययन तथा अनुसन्धान गर्ने शास्त्रका रूपमा यो विस्तारित भएको पाइन्छ । कोशविज्ञानद्वारा प्रतिपादित सिद्धान्त व्यवहारिक रूपमा कोश सम्पादन कार्यका लागि पनि त्यत्तिकै उपयोगी हुने तथा कोशविज्ञानले कोशसम्बन्धी सैद्धान्तिक र व्यवहारिक दुवै सन्दर्भलाई समेट्ने हुँदा वर्तमान युगमा कोशविज्ञानको प्रयोग अत्यधिक रहेको देखिन्छ ।

### ३.२ कोश सम्पादन प्रक्रिया

कोश सम्पादन प्रक्रिया अत्यन्त साधनामय तथा गम्भीर कार्य मानिन्छ । यसलाई जटिल, कठिन र चुनौतीपूर्ण कार्यका रूपमा लिइन्छ । कोश निर्माण योजना नै कार्यको निदान र व्यवस्थापनको विधान हो । यसबाट नै कार्यको स्वरूप निश्चित हुने हुनाले योजनाकालमा नै यससम्बन्धी विधान वा निर्देशिकाका रूपमा आवश्यक नियम-विनिमय र निर्देशिकाहरू तयार गर्नुका साथै सामग्री सङ्कलन र कोशीय प्रविष्टि सम्बन्धी ढाँचा पनि निश्चित गरिनुपर्दछ । कोश निर्माणका लागि आवश्यक पर्ने समय, बजेट, जनशक्ति, श्रम, सामग्री आदिको निर्धारण गरिने कार्यलाई योजनाका रूपमा लिइने हुँदा कोश सम्पादन प्रक्रियामा सम्पादन विधि, कोशको प्रकृति, कोशको प्रयोजन, स्वरूप, प्रयोक्ता, औचित्य आदि जस्ता कुराहरूलाई तर्जुमा गर्नुपर्दछ । पूर्वनिर्धारित सिद्धान्त, पद्धति र ढाँचाको पालनाबाट नै कोश निर्माणको गतिमा एकरूपता हुन्छ (भण्डारी, २०६८ : ५८) ।

कोश सम्पादनका आधारभूत प्रक्रिया र विधिहरूलाई केही चरणहरूमा विभाजन गरी स्पष्ट ढङ्गले तिनको चर्चा गरिएको पाइन्छ । शब्दकोश सम्पादन प्रक्रियामा तीन चरण समावेश भएका हुन्छन् । प्रथम चरण आयोजनाको चरण हो । यस चरणमा कोशका लागि आवश्यक योजना, सामग्री सङ्कलन र प्रविष्टि चयन जस्ता कार्यहरू गरिन्छ । कोश निर्माणको योजनामा कोशको प्रयोजन, प्रयोग क्षेत्र, सामग्री सङ्कलन, प्रविष्टि स्वरूप र अर्थविधान जस्ता पक्षको स्पष्ट निर्देशन गरिनुपर्दछ । त्यस्तै कोशको प्रकार अनुरूप सामग्री सङ्कलनमा भिन्नता र विविधता पाइने हुनाले कोशको प्रकृतिमा नै सामग्रीको सङ्कलन प्रक्रिया निर्भर रहने गर्दछ । सामग्री सङ्कलन भाषाको अवस्था हेरी लिखित र मौखिक

स्रोतमा आधारित रहेको हुन्छ । कोशमा सामग्री सङ्कलनबाट प्राप्त शब्दहरूलाई कोशको मूल भागमा समावेश गर्न प्रविष्टि चयन गर्ने गरिन्छ । प्रविष्टि चयनका क्रममा सामग्रीमा स्तरीयता, एकरूपता, सरलता, सुगमता ल्याउन शब्दचयनमा विचार पुऱ्याउनुपर्दछ ।

कोश सम्पादनमा प्रविष्टि विधानको चरणलाई दोस्रो चरण भनिन्छ । प्रविष्टि भएको कोशीय एकाइ र त्यससम्बन्धी सूचनाको प्रस्तुति यस चरणमा भएको हुन्छ । यस चरणमा शीर्षशब्द, हिज्जे, उच्चारण, व्याकरण निर्देश, व्युत्पत्ति र अर्थविधानका प्रक्रियाहरू समावेश गरिएको हुन्छ । प्रविष्टि भनेको शब्दकोशमा शब्द समावेश गराउने प्रक्रिया हो । कोशीय एकाइको विवरणलाई प्रविष्टि विवरण भनिन्छ । प्रविष्टिमा शब्दसम्बन्धी सूचनाहरूलाई उद्देश्य र विधेय भागमा बाँड्न सकिन्छ । उद्देश्य भागमा शीर्ष शब्द, हिज्जे, उच्चारण, स्रोत, व्युत्पत्ति र व्याकरण पर्दछन् भने विधेय भागमा शब्दको अर्थ, उदाहरण, प्रयोग जस्ता कुराहरू पर्दछन् । कोश सम्पादनमा सामग्रीको व्यवस्थापन गर्ने कार्य तेस्रो चरणमा गरिन्छ । कोशीय सामग्रीले यस चरणमा नै वास्तविक स्वरूप प्राप्त गर्दछ । यसमा प्रविष्टि अनुक्रम, प्रविष्टि विन्यास, नीडन, संसक्त प्रविष्टि, चिन्ह प्रयोग र पूर्वोत्तर भागको संयोजन जस्ता कुराहरू पर्दछन् ।

शब्दका सूचनालाई प्रयोजन अनुसार व्यवस्थित गरी बनाइएको ग्रन्थलाई शब्दकोश भन्ने गरिन्छ (भण्डारी, २०६८ : ४५) । शब्दकोशमा शब्दका बारेमा विभिन्न ढङ्गबाट जानकारी दिइएको हुन्छ । कोशमा कोशविज्ञानका सैद्धान्तिक मान्यतामा रहेर कोश निर्माण गर्न लागिएको भाषाका शब्दहरूको छनोट, वर्गीकरण, तालिकीकरण, विभाजन, प्रविष्टि निर्धारण, वर्णविन्यास, हिज्जे, व्याकरण निर्देश, प्रयोग उदाहरण आदि पक्षमा व्याख्या तथा विवेचना गरिएको हुन्छ । त्यसका साथै शब्दहरूलाई व्यवस्थित ढङ्गबाट राख्दै त्यसको परिचय, प्रयोग गर्ने तरिका, शब्दका अर्थगत पक्षहरू र विविध सन्दर्भगत सूचनाहरू पनि समावेश गरिएको हुन्छ । शब्दकोशमा शब्दहरू हेर्ने तरिका, सङ्केत सूची, भूमिका, नियम, शब्दहरूको रखाइक्रम, अर्थ दिने तरिका आदिका बारेमा स्पष्ट व्याख्यासहित शब्दको अर्थ केलाउने प्रयास गरिएको हुन्छ । यस आधारमा शब्दकोशमा शब्दहरूको प्रविष्टि गराउने आधार तथा स्रोत र प्रविष्टि पाएका शब्दहरूको अर्थ निर्देशिका विशिष्ट तरिकाहरू शब्दकोश निर्माणका क्रममा महत्त्वपूर्ण आधारहरू मानिन्छन् । कोशसम्पादन अन्तर्गत पर्ने प्रविष्टि र अर्थविधानका सैद्धान्तिक अवधारणालाई निम्नानुसार चर्चा गरिएको छ ।

### ३.३ प्रविष्टि चयन

शब्दकोशमा प्रवेश गराइने शाब्दिक एकाइलाई प्रविष्टि भनिन्छ । कोश सम्पादनका कार्यमा प्रविष्टि चयनलाई महत्त्वपूर्ण कार्यका रूपमा लिइन्छ । यो कोशमा प्रवेश गराइने एकाइसँग सम्बन्धित रहेको हुन्छ । कोशको मूल लक्ष्य प्रविष्टिको बारेमा जानकारी दिनु भएकाले यसलाई कोशीय एकाइ वा कोशिम पनि भनिन्छ (लंसाल, २०५७ : १०३) । प्रविष्टि चयनका क्रममा विभिन्न पाटा र पक्षमा विचार पुऱ्याउनु पर्दछ । कोश सम्पादनलाई स्तरीय, एकरूपता, सुचारुता र सुगमता तथा कोशलाई वैज्ञानिकता प्रदान गर्न प्रविष्टि चयनको पक्ष महत्त्वपूर्ण हुन आउँछ । प्रविष्टिको चयनलाई कोशको प्रकृति, प्रयोजन, आकार, स्वरूप, समय, प्रयोक्ता आदि आधारमा विशिष्ट बनाउँछ । कोशको मूलभागमा समावेश गरिने शीर्ष शब्दहरू मुख्य प्रविष्टि हुन् (भण्डारी, २०६८ : ६४) । सन्दर्भपरक शब्दकोशमा सम्बन्धित भाषामा प्रचलित शब्दहरूलाई आधिकाधिक रूपमा समावेश गर्ने धेय रहने भएकाले प्रविष्टि चयनमा व्यापकता रहेको देखिन्छ, भने अन्य विशिष्ट खालका कोशमा सम्बन्धित विषय क्षेत्रका शब्दहरू मात्र चयन गरिएको हुन्छ । शब्दकोशका लागि प्रविष्टि चयनका क्रममा विशेष गरी दुईवटा पक्षमा विचार पुऱ्याउनु पर्ने हुन्छ । लिखित साहित्यसँग मात्र सम्बन्धित रहेर कोश निर्माण गर्ने हो भने लेख्य परम्पराको शब्दानुक्रमको प्रविष्टि लिनुपर्दछ । यदि कथ्य रूपलाई समेत समावेश गर्ने हो भने कथ्यको मात्र र दुवैलाई समावेश गर्ने भए त्यसै अनुसार शब्दको छनोट गर्नुपर्दछ । यस क्रममा सम्भावित प्रयोक्ताका बारेमा सामान्यतः स्पष्ट हुनु जरुरी छ । कोश सम्पादनका क्रममा शब्दहरूलाई समान महत्त्वका साथ स्थान दिन नसकिने हुँदा स्थान दिन उपयुक्त हुने वा सकिने शब्दका बारेमा पर्याप्त छलफल गर्नु आवश्यक हुन्छ । प्रस्तुत प्रविष्टि चयन पनि कोशसँग सम्बन्धित उद्देश्य, प्रकार, सम्बन्धित भाषागत सामाजिक र क्षेत्रीय भेद, शाब्दिक रूपायन र व्युत्पादनका प्रक्रिया आदि विभिन्न अभिकारकहरूका आधारमा निर्धारित हुने हुँदा कोशकारले यस्ता महत्त्वपूर्ण अभिकारकहरूमाथि विमर्श र विवेचन गर्नुपर्ने हुन्छ (लंसाल, २०५७ : १०३) । यी समग्र पक्षका आधारमा प्रविष्टि चयनका सन्दर्भमा निम्नलिखित पक्षमाथि चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

#### ३.३.१ प्रचलित शब्द

प्रविष्टि छनोटका क्रममा सम्बन्धित भाषाका बहुप्रचलित शब्दहरूले शब्दकोशमा बढी प्राथमिकता पाउने गर्दछन् । जुन शब्द प्रयोगका क्रममा बढी आवृत्त र प्रयोगशील

हुन्छन् तिनलाई छनोटमा पनि बढी महत्त्व दिइन्छ । प्रचलित शब्दहरू कोशनिर्माणका अनिवार्य घटक जस्तै हुन् जसलाई समावेश नगरेमा कोशनिर्माण अप्रासङ्गिक हुन पुग्दछ तर कोशको प्रयोजन अनुसार प्रचलित शब्दहरू पनि समावेश नहुन सक्दछन् । जस्तै;

भात - /भात्/ ना.१. पानीमा उमाली चामल पकाउँदा बन्ने खानेकुरा । २. मुत्थ खाना, भोजन, भान्सा । (प्रनेश, २०६१ : ७५२)

भात - [प्रा.ना.] - चामल भिजाएर फरफराउँदो पारी पकाइएको खाना, भोजन । (नेशासा, २०५७ : १००२)

### ३.३.२ अप्रचलित शब्द

भाषाको विकासका क्रममा नयाँ तथा पुराना त्यस्ता शब्दहरू हुन्छन् जुन प्रायः प्रयोगमा आउँदैनन् । भाषा विकासशील वा परिवर्तनशील प्रक्रिया भएकाले यसमा नयाँ शब्दहरू थपिने र पुराना शब्दहरू विलुप्त हुँदै जान्छन् । भाषामा यस्ता शब्दहरू पनि रहेका छन् जुन लगभग विलय हुने अवस्थामा रहेका छन् । यिनमा पहिलो किसिमको शब्दलाई अवसित वा आर्ष शब्द र दोस्रो किसिमको शब्दलाई अवचलित शब्द भन्न सकिन्छ (लंसाल, २०५७ : १०४) । भाषाको समकालिन प्रयोगमा आधारित शब्दकोशका लागि यस्ता शब्द अनपेक्षित रहेपनि कोशलाई पूर्णता प्रदान गर्न यस्ता शब्द अपेक्षित मानिन्छ जस्तै;

सुसाङ्ख्य (तत्स.) ना.१. हिसाब गर्ने एक प्रकारको विद्युतीय यन्त्र, गणक, कम्प्युटर । (प्रनेश, २०६१ : १०२७)

अघ्मर्षण - [सं.,पु.] पाप नाश गर्ने व्यक्ति, विश्वामित्र महर्षिका वंशज एक प्रसिद्ध सर्वोपकारी गोत्रपर्वतक महर्षि । (नेशासा, २०५७ : १०)

### ३.३.३ पारिभाषिक तथा प्राविधिक शब्द

विज्ञान, प्रविधि तथा विशेष पक्षसँग सम्बन्धित विशेष अर्थ भएका शब्द जसलाई प्रयोगको सन्दर्भलाई जोडेर परिभाषित गर्नुपर्दछ, त्यस्ता शब्दलाई पारिभाषिक शब्द भनिन्छ । सबै पारिभाषिक तथा प्राविधिक शब्दहरू साधारण कोशमा समावेश गर्नु राम्रो मानिँदैन तर प्रयोगको सर्वमान्यताका आधारमा यस्ता शब्दहरू शब्दकोशमा समावेश गर्नु वाञ्छनीय हुन्छ । प्रविष्टि चयनमा यस्ता शब्दले साधारण अर्थ पनि प्रदान गर्ने हुनाले यिनलाई सामान्य, शब्दकोशमा अनिवार्य राख्नुपर्दछ । यस सम्बन्धमा अर्को अवधेय कुरा के छ भने सामान्य कोशमा कुनै एक विषयनिष्ठ प्राविधिक शब्दको प्रविष्टि चयन गरियो भने पनि तिनको अर्थविधान साधारण व्यक्तिद्वारा अवगम्य सामान्य शब्दमा गरिन्छ (लंसाल, २०५७ : १४४) ।

खासगरी विशिष्टताको मात्रा अधिक भएका शब्दहरू विशिष्ट कोशमै अपेक्षित हुन्छन् भने सर्वसामान्यताको मात्रा अधिक भएका शब्दहरू सामान्य कोशमै अपेक्षित मानिन्छन् ।

### ३.३.४ सम्बन्धपरक शब्द

वस्तु वा सूचनाका बारेमा निर्देश नगर्ने प्रकार्यात्मक वा व्याकरणात्मक शब्दलाई सम्बन्धपरक शब्द भनिन्छ । यिनको अर्थ कोशीय नभई व्याकरणात्मक सम्बन्ध जनाउने खालको मात्र हुन्छ । यस्ता शब्दले कुनै विषयवस्तुलाई सङ्केत नगरेर विभिन्न शब्दहरूको पारस्परिक सम्बन्ध देखाउने कार्य गर्दछन् । विभक्ति, संयोजक आदि शब्दहरू यसअन्तर्गत पर्दछन् । जस्तै;

ले - विभ. नाम वा सर्वनाममा जोडिएर कर्ता र करण कारकको अवस्था बुझाउने रूपायक प्रत्यय । (नेबृश, २०६७ : १११७)

बरु - [सं., वरम्, संयो.] - त्यसो भए त, त्यसो भन्दा त, होइन भने, तद्विसेक, तैविसेक, वा, यद्वा, अथवा, कि त । (नेशासा, २०५७ : ९४२)

### ३.३.५ रिक्त शब्द

छुट्टै प्रयोग नहुने तर कुनै भाषिक संरचनामा भने आउने शब्दलाई रिक्त शब्द भन्न सकिन्छ । यस्ता शब्दहरूलाई कोशमा प्रायः सन्निहित शब्दसँग राखिन्छ र मूल प्रविष्टि वा शीर्ष शब्दमा राख्दा प्रतिनिर्देश गरिन्छ । यस्ता खालका शब्दहरूको आफैमा अर्थ नहुने तर यस्ता शब्दलाई कोशमा समावेश गर्दा शब्दको अर्थ बुझ्न मद्दत मिल्ने भएकाले कोशको आवश्यकतालाई ख्याल गर्दै यस्ता शब्दलाई प्रविष्टि गराउनुपर्दछ । जस्तै;

चराचुरुङ्गी - [ना. (चरो (दि.)) दुई खुट्टा हुने, फूल पार्ने र प्वाँख तथा पखेटा हुने, मेरुदण्डीय पङ्क्षीजाति (नेबृश, २०६७ : ३७७)

शाला - /साला/ (तत्स.) [शाल+आ] ना. बस्ने घर, वास, भवन आदि (उदा. पाठशाला, धर्मशाला, प्रयोगशाला, कार्यशाला) (प्रनेश, २०६१ : ९३८) ।

### ३.३.६ समस्त शब्द

समासबाट निर्मित भएका शब्दलाई समस्त शब्द भनिन्छ । समासबाट निर्माण भएका शब्दहरू अर्थका दृष्टिले अविभाज्य मानिन्छन् । अनेकाक्षरी प्रवृत्तिका मानिने यस्ता शब्दका बीचका अर्को शब्द वा तत्वको प्रवेश भएको हुँदैन । उच्चारण, आघात र अनुतानमा एकात्मकता रहने यस्ता सबै शब्दहरूलाई शब्दकोशमा समावेश गर्न सकिँदैन । कुनै समस्त शब्दहरू आफूमा सङ्लग्न घटकभन्दा बाहिरी अर्थ दिने खालका हुन्छन् भने कुनै घटकीय

अर्थ मात्र जनाउने हुन्छन् । यस आधारमा कोशमा समावेश गर्ने शब्दगत अर्थ घटकीय अर्थभन्दा फरक हुनुपर्दछ । समाविष्ट समस्त शब्दहरूलाई मुख्य प्रविष्टिमा राख्ने कि उपप्रविष्टिमा भन्ने कुरा चाहिँ भाषातात्विक आधारमा मात्र निर्धारित नभई शब्दको प्रयोगशीलता आदिलाई ख्याल गरेर निश्चित गरिन्छ (अधिकारी, २०६७ : २१३) । जस्तै;

रात - ना. [सं. राजि] घाम अस्ताएपछि घाम नभुल्कुन्जेलको समय, दिनको विपरीतार्थक शब्द, रजनी, रात्रि । दिन- ना.१. रात र दिन, दिनरात । क्रि.वि. ३. विनाअडान; लगातार; रातोदिन; सर्वदा । (नेबृश, २०६७ : १०७२)

लामपुच्छे - [<लामो+पुच्छर+ए] वि.१. लामो पुच्छर हुने (उदा. लामपुच्छे बाँदर) ना.२. लामो पुच्छर हुने एक चरो । (प्रनेश, २०६१ : ८७७)

### ३.३.७ उखानटुक्का र उद्धरण

कुनै पनि भाषाको भौतिकता तथा निजीपनालाई जनाउने यस्ता शब्दहरू सूच्य अर्थभन्दा विशिष्ट अर्थ प्रदान गर्ने खालका हुन्छन् । यस्ता उखान-टुक्काहरू मुख्य प्रविष्टिका विषय नभए पनि गौण प्रविष्टिअन्तर्गत मुख्य शब्दहरूको प्रयोग सन्दर्भसँग आवद्ध र सन्दर्भित भएर आएका हुन्छन् । यिनमा कुनै भाषिक समुदायको सांस्कृतिक तत्वसमेत निहित हुने हुनाले यी कुनै पनि भाषाका अमूल्य निधि मानिन्छन् । कोशको विशेषताका आधारमा कतिपय उखानहरू मुख्य प्रविष्टिको वर्णानुक्रम अनुरूपभन्दा अर्थको केन्द्रीयतालाई ध्यानमा राखेर समावेश गरिएका हुन्छन् । प्रविष्टि चयनका सन्दर्भमा उद्धरणहरू पनि विशेष विचारणीय हुने देखिन्छन् । यसका सम्बन्धमा विभिन्न दृष्टिकोणहरू पाइने भए पनि उद्धरण तथा सुक्तिहरूको बहुप्रचलनका आधारमा उखान-टुक्का सरह प्रविष्टि दिन सकिन्छ । यसकारण उखान टुक्का र उद्धरण पनि प्रविष्टि चयनका आधार मानिन्छन् । जस्तै;

अकबरी सुनलाई कसी लाउनुपर्दैन - राम्रो कुरालाई जाँच्नु-बुझ्नु पर्दैन । १. त्यस कम्पनीबाट उत्पादित माल राम्रा हुन्छन् भन्ने धेरैलाई थाहा छ, अकबरी सुनलाई कसी लाइरहनु पर्दैन । २. “केटी कस्ती कस्ती छन् कुन्नी” “केटी त बत्ती बलेजस्ती रहिछन्, सुबानकी पति । अबकरी सुनलाई कसी लगाउनुपर्दैन, हेदै थाहा भैहाल्छ, तिनै केटी बिहे गरे हुन्छ । (पराजुली, २०६७ : ५५) ।

खाइ न पाई - ना. न खाएको न पाएको स्थिति, न खानु न पाउनु । खाइ न पाई छालाको टोपी लाई उखा.) (प्रनेश, २०६१ : २१५)

### ३.३.८ व्यक्तिवाचक शब्द

ऐतिहासिक, लाक्षणिक र सामाजिक महत्त्व बोकेका शब्दहरू शब्दकोशमा समावेश गर्नु वाञ्छनीय हुन्छ । सामान्यतः व्यक्तिवाचक शब्दहरू शब्दभण्डार अन्तर्गत समावेश

गरिँदैँन । यस आधारमा शब्दकोशमा व्यक्तिवाचक शब्दको प्रवेश सम्बन्धमा फरक-फरक दृष्टिकोण पाइन्छ । व्यक्तिगत नामबाट भाषिक व्यवस्थामा कुनै किसिमको विशेषता व्यक्त हुन नसक्ने हुनाले शब्दकोशमा यसको प्रविष्टि सामान्यतः समीचीन प्रतीत हुँदैन (लंसाल, २०५७ : १०७) । केही व्यक्तिवाचक नामहरू भने कोशका विषयवस्तु बन्छन् र प्रविष्टि दिन सकिन्छ । व्यक्तिविशेष वा स्थान विशेषका नामहरूमध्ये विषयवस्तुका रूपमा भाषामा प्रयोग हुने शब्दहरू समावेश गर्नु उचित मानिन्छ । जस्तै;

लुम्बिनी - ना. [सं.] १. नेपाल अधिराज्यको पश्चिमाञ्चल क्षेत्रको रूपन्देही जिल्लामा पर्ने एक प्राचीन बन; गौतम बुद्धको जन्मस्थल । २. नेपाल अधिराज्यको यसै नामको अञ्चल । (नेबृश, २०६७ : १११७)

राम - [सं.पु.] त्रेतायुगका समस्त राक्षसलाई संहार गर्ने अयोध्यानरेश दशरथका जेठा छोरा, सीताका पति (नेशसा, २०५७ : ११३०)

भीमसेन- ना. [सं.] महाभारतमा प्रसिद्ध युधिष्ठिरका माहिला भाइ तथा पञ्चपाण्डवमध्ये एक; पाण्डुका द्वितीय पुत्र ~ थापा - ना. नेपालको इतिहासमा वि.सं. १८६१ देखि ३४ वर्ष प्रधानमन्त्री भएर कार्यभार सम्भाल्ने एक प्रसिद्ध भारदार; सुनधारा, धरहरा आदिको निर्माण गराउने व्यक्ति । (नेबृश, २०६७ : ९५६)

### ३.३.४ समुच्चयात्मक अभिव्यक्ति

यो दुई वा सोभन्दा बढी शब्द सम्मिलित भई एकीकृत अर्थ प्रकट गर्ने संरचना हो ( लंसाल, २०५७ : १०६) । यस्ता शब्दका गुच्छालाई विच्छिन्न बनाएर वास्तविक अर्थ प्रदान गर्न सकिँदैन । यसकारण यस्ता अभिव्यक्तिलाई एकमुष्ट रूपमा अर्थात् उपयुक्त हुन्छ । यस्ता समुच्चयात्मक अभिव्यक्तिलाई कोशीय प्रविष्टि दिँदा उखान-टुक्कासरह नै राख्ने गरिन्छ । कोशको प्रकृतिअनुसार यस्ता अभिव्यक्तिलाई प्रधानता दिइए पनि सामान्यतः यस्ता अभिव्यक्तिहरू गौण प्रविष्टि अन्तर्गत राख्नु उपयुक्त हुन्छ । यसकारण समुच्चयात्मक अभिव्यक्ति प्रविष्टि चयनका आधार मानिन्छन् । जस्तै;

सर्प- ना. [सं.] घस्रेर हिँड्ने लामो, विषालु कियो, साँप : लाम्कीरो । - को मकै - ना. कर्कलाको जस्तो डाँठ हुने, घोगाका आकारको फल लाग्ने र सेतो, डल्लो कन्द हुने, आयुर्वेदका अनुसार कफनाशकर पित्त बढाउने गुण भएको एक जातको बुटी : बज्रकन्द : एक जातको ओला । (नेबृश, २०६७ : १२४५)

श्री पाँच (५) को सरकार - ना. नेपाल अधिराज्यको संविधान अनुसार देशको शासन व्यवस्था चलाउने सरकार, नेपालको कार्यपालिका वा नेपाल सरकारलाई भनिने शब्द । (प्रनेश, २०६१ : ९४७)



### ३.३.१० सङ्क्षेप तथा परिवर्णी शब्द

भाषाको प्रयोगसँगै विभिन्न शब्दहरूको संरचना खुम्चने र फैलने हुन्छ । यस आधारमा विभिन्न संघ तथा संस्थाहरूका नाम र लामा पदावलीहरूलाई सङ्क्षेपमा प्रयोग गर्ने गरिन्छ । त्यस्ता सङ्क्षेपीकृत रूपको प्रयोग सन्दर्भका आधारमा शब्दकोशमा त्यस्ता शब्दहरूलाई समावेश गर्नुपर्दछ । कतिपय सन्दर्भमा सरल र सङ्केतका लागि पनि यस्ता शब्दहरूको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यस्ता बहुप्रचलित शब्दहरूलाई समेटेर छुट्टै कोश पनि बनाउन सकिन्छ तर सामान्य सन्दर्भपरक कोशमा यस्ता शब्दको प्रविष्टि वाञ्छनीय मानिन्छ । जस्तै;

टिबी - ना. [अङ्.] मन्द ज्वर आइरहने र फोक्सोलाई विस्तारै माइक्रोव्याक्टेरिया नामक कीटाणुले खत्तम गरिरहने महारोग; क्षयरोग, राजयक्ष्मा (ट्युबरकुलेसिस), (नेबृश, २०६७ : ५१०)

गाविस - (संक्षे.) ना. गाउँ विकास समिति (प्रनेश, २०६१ : २४९)

### ३.३.११ निपात

निपात भाषामा मिठास ल्याउनका लागि प्रयोग गरिने स्वतन्त्र अर्थ नभएका भाषिक एकाइ हुन् । निपातको प्रयोग हरेक भाषामा हुन्छ भने यसको प्रयोगले विशिष्ट अर्थ प्रदान गर्न सहयोग पुऱ्याउँदछ । अर्थगत हिसाबले यसको शब्दकोशमा कोशगत प्रविष्टिमा प्रश्न उठ्न सक्दछ । तर पनि यस्ता एकाइलाई शब्दकोशमा पृथक प्रविष्टि दिइनुपर्दछ । जस्तै;

पो - निपा. [प्रा.पउ < सं. प्रतु] कुनै शब्द वा वाक्यमा जोड दिँदा, निश्चयात्मक रूपले भन्दा वा ठम्याउँदा वाक्यका बीचमा वा अन्त्यमा आउने शब्द । (नेबृश, २०६७ : ८४४)

नै - [प्रा.ण्,अन्य.] वाक्य रचनामा मात्र चाहिँ जस्ता शब्दको भाव र अर्थमा विशेष जोड दिन प्रयुक्त हुने एक निपात वा अव्ययवाची शब्द । (नेशसा, २०५७ : ७६७)

### ३.४ प्रविष्टि विधान

कोशमा प्रवेश गराइएको मुख्य कोशीय एकाइलाई प्रविष्टि भनिन्छ । यसलाई कोश सम्पादनको दोस्रो चरण मानिन्छ । प्रविष्टि भएको कोशीय एकाइ र त्यससम्बन्धी सूचनाको प्रस्तुति यस चरणमा भएको हुन्छ । यसलाई शीर्षशब्द वा मूल प्रविष्टि पनि भनिन्छ । शीर्षशब्द कोशीय एकाइका रूपमा सबैभन्दा पहिले उल्लेख गरिन्छ । शब्दकोशमा कोशीय एकाइका रूपमा समाविष्ट शब्दले सम्बन्धित भाषाभित्रको कोशीय व्यवस्थामा के कस्तो अर्थसम्बन्ध, कार्य र महत्त्व जनाउन सक्छ, त्यसको प्रतिबिम्बन दिन सक्नुपर्दछ ।

कोशका सन्दर्भमा प्रस्तुत प्रविष्टिलाई उद्देश्य खण्ड र विधेय खण्ड गरी दुई भागमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । उद्देश्य खण्डअन्तर्गत वर्णविन्यास, उच्चारण र हिज्जे, व्याकरण निर्देश, स्रोत र व्युत्पत्ति पर्दछन् भने विधेय खण्डअन्तर्गत अर्थ, उदाहरण, उखान, चित्राङ्कन आदि विवरणहरू पर्दछन् । प्रविष्टि कोशको एउटा महत्त्वपूर्ण अङ्ग हो र यसअन्तर्गत निम्न एकाइबारे चर्चा गर्न सकिन्छ ।

### ३.४.१ वर्णविन्यास

वर्णहरूको व्यवस्थित रखाइक्रमलाई वर्णविन्यास भनिन्छ । शब्दकोशमा प्रयुक्त हुने वर्णमालाको क्रमलाई अनुसरण गरी शीर्ष शब्दहरूलाई एकपछि अर्को गर्दै प्रस्तुत गर्नुपर्दछ । मूल प्रविष्टिमा दिइएको वर्णविन्यासलाई त्यस भाषाको शुद्ध र मानक रूप मानी प्रयोगमा ल्याइन्छ । शब्दकोशले दिने महत्त्वपूर्ण सूचना भएर पनि वर्णविन्यासको खास स्थान र क्रमशः प्रस्तुति नहुने भएकाले यसलाई प्रत्यक्ष वा प्रकटित सूचना नभएर अप्रत्यक्ष वा अन्तर्निहित सूचना भनिन्छ (भट्टराई, २०६४ : १०१) । कोशमा शब्दको प्रविष्टि दिँदा उच्चारणको अनुक्रमलाई भन्दा तिनको लेख्य अनुरूप (वर्णविन्यास) लाई ख्याल गरिन्छ (अधिकारी, २०६१ : ग) । वर्णविन्यासलाई व्याकरणको विषय मानेर यसको प्रयोग व्याकरण अनुसार गरिनुपर्ने मान्यताको खण्डन गर्दै नेराप्रप्रद्वारा २०५७ असारमा आयोजित 'नेपाली वर्णविन्यास विषयक अधिगोष्ठी' मा वर्णविन्यास व्याकरणको विषय नमानेर शब्दकोशद्वारा समाधान गरिनुपर्ने विषयका रूपमा टिप्पणी उठेकाले पनि वर्णविन्यासका समस्या शब्दकोशबाट समाधान गरिनुपर्दछ । त्यसैले वर्णविन्यास सम्बन्धी सूचनाको सरल र आधिकारिक सन्दर्भग्रन्थ शब्दकोश मानिन्छ (अधिकारी, २०६७ : ३२) । यस आधारमा शब्दकोशमा शब्दमा मानक हिज्जेको प्रविष्टि गर्नुपर्दछ । त्यसैगरी कुनै शब्दमा एकभन्दा बढी हिज्जे प्रचलित भएमा तीमध्ये बढी प्रचलितलाई प्रविष्टि दिने गर्नुपर्दछ । त्यसका साथै आगन्तुक शब्दलाई प्रविष्टि भाषाको वर्णविन्यासानुरूप गरी स्रोत भाषाको हिज्जेलालाई कोष्ठकमा उल्लेख गर्नुपर्दछ । कुनै शब्दमा वर्णविन्यासको मानक रूपले वैकल्पिक प्रयोग हुने भएमा दुवैलाई प्रविष्टि दिई अर्थ हेर्न अर्कैमा सङ्केत गर्नुपर्दछ । वर्णविन्यास सामान्य फरक भए पनि उही अर्थ दिने उही प्रकृतिका भाषाका शब्दलाई आफ्नो प्रचलन अनुरूप प्रविष्टि दिई अर्कोलाई कोष्ठमा वर्णविन्याससहित सङ्केत गर्नुपर्दछ । जस्तै;

आवास - ना. [सं.] १. जीउ ओत्ने ठाउँ, घर, गृह । २. बस्ने ठाउँ स्थान (नेवृश, २०६७ : ११२)

खड्गेली - ना. ढोका सामुन्ने छेवैको टेक्ने जमिन; खड्गेली; अलिन्द; खड्केली । (नेबृश, २०६७ : २६७)

शहीद /सहिद्/ (आ.) ना.हे. सहिद (प्रनेश, २०६१ : ९३६)

शशी - /ससि/ (तत्स.) [शश + ई] ना.हे. चन्द्रमा (प्रनेश, २०६१ : ९३६)

### ३.४.२ उच्चारण

शब्दकोशमा उच्चारण निर्देशिका बारे पनि उल्लेख गरिएको हुन्छ । शब्दकोशमा शीर्षशब्दसँगै यसको निर्देश गरिएको हुन्छ र उच्चारणगत पर्याय भएमा यसलाई गौण प्रविष्टिमा पनि समावेश गरिन्छ (लंसाल, २०५७ : ११३) । विभिन्न मातृभाषी र विभिन्न भाषिकाको पृष्ठभूमि भएका शिक्षार्थीहरूका लागि भाषाको मानक उच्चारणको जानकारी हुनु आवश्यक हुन्छ । कथ्य र लेख्य चिन्हका बीच भिन्नता भएका भाषामा उच्चारण सम्बन्धी सूचना दिनु आवश्यक छ । सामान्यतः उच्चारणमा अक्षरविभाजन योजक चिन्हबाट तथा बलाघात अक्षरको पूर्वपट्टि तेर्सो रेखामा देखाउने गरिन्छ (तिवारी, सन् १९८७ : ४२) । हिज्जे वा लेख्य रूपसँग कथ्य रूप फरक हुने र बलाघात जस्ता उच्चारणगत विविध रूप हुने भाषाहरूको भने उच्चारण प्रक्रिया दिनु आवश्यक हुन्छ । दोस्रो भाषाका निम्ति बनाइएको द्विभाषिक र बहुभाषिक कोशहरूमा उच्चारणको प्रयोग गर्नु मातृभाषाका लागि बनाइएको एकभाषीक कोशभन्दा बढी आवश्यक र महत्त्वपूर्ण हुन्छ । शब्दकोशमा उच्चारण प्रक्रियालाई यसरी उल्लेख गरिएको पाइन्छ । जस्तै;

पद्धति - (तत्स.) [पद्+हति] ना. १. बाटो, मार्ग, २. कुनै कार्य गर्ने विधि, कार्यविधि, परिपाटी, प्रणाली, प्रक्रिया (प्रनेश, २०६१ : ५८४)

विद्यार्थी - /बिद्दयार्थि/ (तत्स.) [विद्या+अर्थी] ना. १. विद्याको चाहाना राख्ने व्यक्ति, विद्याका लागि शिक्षालयमा गएर पढ्ने तथा सिक्ने व्यक्ति, शिक्षार्थी, सिकारु, छात्र । (प्रनेश, २०६१ : ९१०)

### ३.४.३ व्याकरण निर्देश

शब्दकोशमा प्रविष्टि दिइएका शब्दले कोशीय अर्थ बाहेक विभिन्न व्याकरणिक एकाइ पनि सङ्केत गरिएको हुन्छ । वाक्यमा प्रयोग हुँदा यसले गर्ने कार्य, अर्थका सन्दर्भमा यसको व्याकरणात्मक कार्यको पहिचान गर्नु आवश्यक हुन्छ । यसको मुख्य उद्देश्य प्रविष्टिमा दिइएका शब्दको व्याकरणिक ज्ञान दिलाउनु हो (लुइटेल्, २०५८ : ६४) । व्याकरण सम्बन्धी यस किसिमको सूचना शीर्ष शब्दको उद्देश्य भाग र विधेय भागको बीचतिर राखिएको हुन्छ । कोशमा व्याकरणको चर्चा गर्दा परिमाण र प्रस्तुतीकरण विशेष विचरणीय मानिन्छन् ।

शब्दकोशमा दिइने व्याकरणात्मक सूचनाहरूमा नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया, क्रियायोगी, नामयोगी, संयोजक, निपात आदि सङ्केतहरू पर्दछन् । यस्ता व्याकरणका सङ्केत सङ्क्षिप्तमा दिनुपर्दछ । यसले एकातिर शीर्ष शब्दको स्वरूप पहिल्याउन मद्दत गर्छ भने अर्कातिर विधेय भागमा उल्लेख हुने अर्थसम्बन्धी सूचनाका बारेमा जानकारी प्रदान गर्दछ । जस्तै;

अपभ्रंश - क्रि.वि. (सं. अपर + भ्रंश) १. अचानक, अचानक, अकस्मात्, एक्कासि, अनायास । ना. २. एकाएक आइपरेको स्थिति । वि. ३. आकस्मिक, अप्रत्याशित । (नेवृश, २०६७ : ५५)

छिप्नु - (सं. क्ति) कपडामा बुट्टा वा किनारा छाप्नु । (अ.क्रि.) नदेखिनु, लुक्नु (क.क्रि.+ भा.क्रि - छिपिनु । प्रे.क्रि.स.क्रि. छिपाउनु । भा.ना. छिपाइ) । (सङ्क्षिप्त नेपाली कोश, २००७ : ५१)

### ३.४.४ स्रोत

कुनैपनि भाषामा विभिन्न भाषाबाट विभिन्न शब्दहरू आएर प्रयोग प्रचलनमा रहेका हुन्छन् । प्रविष्टिमा दिइएको एकाइ कुन भाषाको हो र त्यसको मूल स्रोत कुन हो भन्ने कुरा पनि शब्दकोशमा उल्लेख गर्नुपर्दछ । हरेक भाषामा अन्य विभिन्न भाषाबाट शब्दहरू आउने गर्दछन् । नेपाली भाषामा पनि संस्कृत, अङ्ग्रेजी, हिन्दी, अरबी, फारसी, नेवारी, मैथिली आदि भाषाहरूबाट शब्दहरू प्रवेश गरेका छन् । वर्णविन्यास, बनोट, कार्य, प्रयोग आदिका कतिपय सूचना तिनसँग आवद्ध भएकाले पनि कतिपय भाषाका शब्दकोशमा स्रोत सम्बन्धी जानकारीलाई महत्त्व दिइन्छ (अधिकारी, २०६७ : २२०) । नेपाली भाषाको वर्णविन्यास विभिन्न शब्दस्रोतमा आधारित भएकाले कतिपय कोशमा स्रोतसम्बन्धी सूचनालाई तत्सम, आगन्तुक भनी सोही अनुरूप उल्लेख गर्न खोजेको पनि पाइन्छ । यस आधारमा शब्दकोशमा स्रोतसम्बन्धी सूचनालाई यसरी उल्लेख गरिएको पाइन्छ । जस्तै;

चन्द्रवदन - वि. [सं.] चन्द्रमाको जस्तो मुख भएको : सुन्दर (नेवृश, २०६७ : ३७३)

अभिलेखालय - [सं.नपु.] अभिलेखसम्बन्धी रक्षा, सङ्ग्रह, प्रकाश वा व्याख्या गर्ने गराउने संख्या वा कार्यालय । (नेशसा, २०५७ : ७५)

प्रार्थना- (तत्स.) [(प्र+अर्थ+अन)+आ] ना. १. ईश्वरको भजन तथा स्तुति, ईश्वरको बन्दना २. मान्यजनसँग गरिने अनुनय, बिनित्भाउ, नम्र निवेदन (प्रनेश, २०६१ : ६६६)

### ३.४.५ व्युत्पत्ति

रूप र अर्थका दृष्टिले कोशीय एकाइको विकासक्रम निर्देश गर्नुलाई नै सामान्यतः व्युत्पत्ति भनिन्छ (भण्डारी, २०६८ : ७०) । यस अन्तर्गत शब्दको मूल रूपको जानकारी,

शब्दको ध्वन्यात्मक विकास सम्बन्धी जानकारी, अर्थ विकास सम्बन्धी जानकारी जस्ता कुराको जानकारी समावेश गर्न सकिन्छ । कोशमा शब्दको व्युत्पत्ति सम्बन्धी सूचना प्रदान गर्दा ऐतिहासिक र समकालिक पक्षका आधारमा हेर्न सकिन्छ । ऐतिहासिक पक्षले शब्दको समकालिक संरचनाबारे जानकारी दिनुभन्दा सम्बन्धित शब्दको पूर्वस्वरूपका बारेमा जानकारी प्रदान गर्दछ । यसमा शब्दमा आएको परिवर्तन सम्बन्धी सूचनालाई विशेष महत्त्व दिइन्छ । समकालिक प्रक्रिया शब्दको कालक्रमिक पृष्ठभूमि उल्लेख गर्न तल्लीन देखिन्छ । समकालिक प्रक्रियाबाट शब्दमा आएका सर्गहरू तथा शब्द संयोजन जस्ता पक्षलाई यसको संयोजन र विच्छेदनका आधारमा सूचना दिने गरिन्छ । भाषाका क्षेत्रमा भएको वैज्ञानिक विकाससँगै बीसौं शताब्दीदेखि शब्दको विवेचनात्मक व्याख्या दिनुलाई व्युत्पत्तिसँग जोडेर हेर्न थालिएको हो । व्युत्पत्तिका बारेमा शब्दकोशमा मात्र नभएर विभिन्न ग्रन्थहरूमा समेत उल्लेख गर्ने गरेको पाइन्छ । जसले विषयवस्तुलाई प्राथमिक विश्वसनीय बनाउन सहयोग गर्दछ । यस आधारमा शब्दकोशमा व्युत्पत्तिको स्थान महत्त्वपूर्ण र अत्यावश्यक खालको देखिन्छ । कोशमा व्युत्पत्ति निर्देश प्रविष्टिको उद्देश्य र विधेयमध्ये दुवै भागमा दिन सकिने उदाहरण पाइन्छ, तापनि विशेषतः उद्देश्य भागमा मूल प्रविष्टिसँग यो निर्देश गरिएको हुन्छ । व्युत्पत्ति सम्बन्धमा अध्ययन आरम्भ गर्दा सबैभन्दा पहिले शब्दहरूको अत्यन्त प्रारम्भिक रूप र प्रयोग निश्चित गर्नुपर्दछ । यसरी आएका शब्दहरूलाई विकासक्रमिक ढाँचामा समावेश गर्दै शब्दसँग सम्बन्धित इतिहास र क्षेत्रगत जानकारी लिनुपर्दछ । यसका साथै अरू विभिन्न आधारमा शब्दको व्युत्पत्ति प्रक्रिया उल्लेख गर्न सकिन्छ । शब्दकोशमा व्युत्पत्ति प्रक्रियाका बारे यसरी उल्लेख गरिएको पाइन्छ । जस्तै;

नामेट - वि. [नाम + मेट] १. नामनिसाना नै नरहने गरी सिद्धिएको; पूर्णतया अस्तित्वविहीन भएको; पूरै रूपमा विनष्ट : सखाप (नेबृश, २०६७ : ६८०)

जगड्वाल - वि. [जाग् + ड्वाल] १. धेरै ठूलो जालको : औधी ठूलो जखमले (नेबृश, २०६७ : ४४०)

घरघडेरी (घर + घर + ऐडि, ना) घर बनाउन छनोट भएको जग्गा, घर बनेको र त्यसले चर्चेको जमिन (नेशासा ३९६)

### ३.५ अर्थविधान

शब्दकोशको निर्माण र प्रयोग वास्तवमा अर्थ जान्नका लागि गरिएको हुन्छ । शब्दकोशमा शीर्ष शब्दहरूको कोशीय अर्थको निर्धारण अर्थविधान अन्तर्गत गरिन्छ, जसको अध्ययन अर्थविधानमा हुन्छ (सिंह, सन् १९९० : १३) । अर्थविधान शब्दकोशको विधेय भाग

अन्तर्गत पर्दछ । शब्दकोश निर्माणको महत्त्वपूर्ण उद्देश्य अर्थ प्रस्तुत गर्नु हो । प्रविष्टि अन्तर्गत आउने सबै कुराको उपयुक्त विन्यास भएर पनि अर्थनिर्धारण कार्य क्रमबद्ध, सुस्पष्ट, यथार्थमूलक, उपयुक्त र व्यवस्थित भएन भने कोश औचित्यहीन बन्न पुग्दछ ।

शब्दकोशमा शब्दको अर्थ विभिन्न आधारमा रहन सक्दछ । शब्दको कोशीय अर्थ यसको आधिकारिक अर्थ मानिन्छ । तर, शब्दको अर्थ सामाजिक, सांस्कृतिक, भौगोलिक पक्षहरूबाट प्रभावित भई शब्दको अर्थमा परिवर्तन भएको हुन सक्दछ । यसकारण शब्दको अर्थ पूर्वनिर्धारित भन्दा प्रयोग परम्परा तथा चलनचल्तीसँग सम्बन्धित हुन्छ । तसर्थ, शब्दकोशमा दिइएको अर्थ सम्बन्धित भाषाभाषीमा स्वीकार्य हुने खालको हुनु पर्दछ । वस्तुतः अर्थविधान कोशको मुटु हो र यसको आधारमा नै कोशले जीवन्तता अधिगत गर्दछ (लंसाल, २०५७ : ७१) । यस आधारमा कोशमा अर्थनिर्देश गर्दा सुनियोजित संयोजनियता अपनाउनुपर्दछ । अर्थ प्रस्तुत गर्नका लागि विभिन्न विधि वा तरिका अपनाउने गरिन्छ । शब्दकोशमा अर्थविधान गर्दा विशेषतः परिभाषीकरण, पर्याय, विपर्याय, समावेशी, उदाहरण, बीजक, विवृत्ति, नीडन, प्रतिनिर्देश, चित्राङ्कन जस्ता प्रक्रियाहरू अपनाउने गरिन्छ । सबै शब्दकोशमा अर्थ निर्देशका लागि यी सबै विधिहरू प्रयोग नगरिए पनि शब्दको प्रकृति हेरी विभिन्न विधिहरूको उपयोग गर्न सकिन्छ । यस आधारमा अर्थविधानका प्रमुख तरिकाहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

### ३.५.१ परिभाषीकरण

कोशीय शब्दहरूको धारणा स्पष्ट पार्नका लागि शब्दकोशमा शब्दको परिभाषा दिने चलन रहेको पाइन्छ । यो कोशीय एकाइको व्याख्या, वर्णन, परिचय, विवेचना अर्थ निर्धारण गर्ने विधि हो । यसको ध्येय सरल वा ज्ञान शब्दावलीबाट जटिल वा अज्ञात शब्दको अर्थ व्यक्त गर्नु भएकाले शब्दको अर्थ निर्धारणका लागि कोशकारहरूले यसलाई बढी प्राथमिकता दिने गरेको पाइन्छ । यसरी परिभाषामा एउटा शब्दको अर्थ बुझाउन त्यही भाषाका अन्य भाषिक उपकरणहरूको सहयोग लिँदै अर्थको पुनः व्याख्या गर्ने कार्य गरिन्छ । यस कार्यलाई प्रकारान्तर कथन पनि भन्न सकिन्छ । अर्थ स्पष्ट, विशेषित र सन्दर्भपूर्ण हुनुपर्ने कुरामा विशेष ख्याल राख्दै सन्दर्भगत अर्थमा जोड दिनु राम्रो मानिन्छ । यसरी नै सारमयता र तथ्यात्मकता पारिभाषीकरणका अपरिहार्य विशेषता हुन् र निरर्थकता र द्वयर्थकता यसका अपरिहार्य पक्ष हुन् (लंसाल, २०५७ : ११९) । शब्दलाई परिभाषित गर्दा अर्थ स्पष्ट विशेषित र सन्दर्भपूर्ण हुनुपर्दछ । त्यसका साथै अर्थ प्रस्तुत गर्दा अतिव्याप्ति र अव्याप्ति दोषबाट मुक्त

हुनुपर्दछ । पारिभाषिक/प्राविधिक शब्दको परिभाषा दिँदा त्यसको अर्थ पनि तत्समान वा निकट शब्दहरू खोजी अप्राविधिक भाषामा नै बुझाउनु राम्रो मानिन्छ । यसमा सार तथा तथ्यका दृष्टिले सुनिश्चित शब्दावली हुनुपर्दछ । परिभाषीकरण अन्योन्यपरिवर्त्य हुनुका साथै व्याकरणात्मक कोटि र परिभाषीकरणको व्याकरणात्मक समानता कायम गराउन सक्नुपर्दछ । परिभाषीकरणको प्रयोगलाई शब्दकोशमा यसरी हेर्न सकिन्छ । जस्तै;

ईश्वर - ना. [सं.] १. सम्पूर्ण विश्व ब्रह्माण्ड वा सृष्टिलाई बनाउने, विगाने र तिनको नियन्त्रण तथा शासन गर्ने मानिएका परम पुरुष वा परमात्माका रूपमा पुजिने सर्वप्रधान सत्ता; (नेबृश, २०६७ : १२२)

उ - देवनागरी वर्णमालाको स्वरवर्णमध्ये पाँचौ स्वरवर्ण; परम्परागत रूपमा ओष्ठ्य स्थानबाट उच्चारण हुने ह्रस्व स्वर मानिएको र भाषाविज्ञान अनुसार पश्च, बन्द, गोलित स्वरवर्ण । लेख्य रूपमा सो स्वरवर्णको प्रतिनिधित्व गर्ने लिपिचिन्ह । (नेबृश, २०६७ : १२३)

चन्द्रमा - ना. [सं.] १. सूर्यको प्रकाश पाएर राति आकाशमा चम्कने र २९१/२ दिनमा एकपल्ट पृथ्वीलाई परिक्रमा गर्ने पृथ्वीको उपग्रह; चन्द्र; जून; सोम; शशी; इन्दु । (नेबृश, २०६७ : ३७३)

### ३.५.२ पर्याय

एउटै अर्थ बुझाउने अर्को शब्दलाई पर्याय भनिन्छ । समान अर्थ भएको शब्द उल्लेख गरी अर्थ स्पष्ट पार्न खोज्नु पर्याय दिनु हो । शब्दकोशमा अर्थविधान गर्दा पर्यायको भूमिका निकै महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । कोशमा अर्थ निर्देशका अन्य विधि अनिवार्य नभएपनि पर्यायको प्रयोगलाई अनिवार्य मानिन्छ । पर्यायको प्रयोगको क्रममा समवेत र ऐकान्तिक विधिको प्रयोग गरिन्छ । कोशीय प्रविष्टिमा परिभाषा लगायतका अन्य विधिसँग सम्बन्धित गराएर अर्थ प्रस्तुत गर्नुलाई समेत भनिन्छ भने अर्थ दिँदा पर्याय विधिको मात्र उपयोग गर्नु ऐकान्तिक विधिको प्रक्रिया हो । पर्यायलाई समानार्थी शब्द पनि भनिन्छ । यसको प्रयोग शब्दकोशको प्रकार अनुसार फरक फरक तरिकाले भएको पाइन्छ । यसमा समानार्थी शब्द अर्थका रूपमा दिने भनिए पनि सबै शब्दको पूर्ण पर्याय अत्यन्त कम पाइन्छ तर पनि शब्दको अर्थगत निकटतालाई हेरेर शब्दको छनोट गर्नुपर्दछ । कोशमा पर्याय दिँदा कठिन शब्दका लागि त्यसभन्दा कठिन शब्दको प्रयोग गरिनु उपयुक्त मानिँदैन । किनभने पर्यायको प्रयोग अर्थ बुझाउनको लागि गरिएको हुन्छ । मात्र पर्यायको प्रक्रिया पूरा गर्नका लागि होइन । कोशमा आएका अप्रचलित, अवसित, अवचलित र विरल शब्दका ठाउँमा समकालीन र व्यवहारिक शब्दद्वारा अर्थ अभिव्यक्त गर्न पनि यसको प्रयोग गरिन्छ । त्यसका

साथै विभिन्न भाषिकापरक र शैलीपरक शब्दका ठाउँमा मानक शब्दबाट अर्थ व्यक्त गर्न पनि यो आवश्यक हुन्छ । अनि सामान्य शब्दको ठाउँमा विशिष्ट अर्थ बताउन पर्याय आवश्यक हुन्छ । त्यसका साथै पर्यायवाची शब्द दिँदा शीर्ष शब्द जुन शब्दवर्गमा छ सोही वर्ग अनुसार अर्थ दिनु उपयुक्त मानिन्छ । शब्दकोशमा पर्यायको प्रयोग प्रशस्त मात्रामा गरिएको हुन्छ । जस्तै;

आँखो - ना. [सं. अत्ति] १. अर्को वस्तु, जीव वा पदार्थका रूपरङ्ग, आकारप्रकार, भेद-विभेद आदिको ज्ञान गर्ने प्राणीको इन्द्रिय, हेर्ने इन्द्रिय; दृष्टि, नयन, नेत्र (नेबृश, २०६७ : ९२)

विश्वम्भर - वि. [सं.] १. विश्वको भरणपोषण गर्ने । नां. इश्वर; विष्णु । ३. विश्वभर्ता (नेबृश, २०६७ : ११६५)

### ३.५.३ विपर्याय

उल्टो अर्थ दिने शब्दलाई विपर्याय भनिन्छ । कतिपय शब्दको अर्थविधानमा यो विधिको प्रयोग गर्दा निकै स्पष्टता सरलता र सुबोधता जाहेर हुने हुँदा त्यस्ता अवसरमा यसको प्रयोग अतीव लाभकारी मानिन्छ (लंसाल, २०५७ : १२४) । सामान्यतः अनेकार्थी शब्दको अर्थ किटान गर्न तथा अर्थगत व्यापकताको विभेदीकरण गर्नको लागि यो युक्ति महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । शब्दकोशमा शब्दको अर्थको धारणा स्पष्ट पार्न यसले सहयोग गर्दछ । वस्तुतः विपर्यायको प्रयोग अर्थ दिएपछि कोष्ठकमा राखेर दिन सकिन्छ । यसबाट अर्थमा अझ स्पष्टता आउनुका साथै त्यसको प्रयोग सङ्केत समेत मिल्दछ । विपर्यायको प्रयोग अन्य प्रकारबाट पनि गर्न सकिन्छ जसको सहायता कोश निर्माण गर्दा गर्न सकिन्छ । शब्दकोशमा विपर्यायको प्रयोग प्रशस्त मात्रामा गरिएको पाइन्छ । जस्तै;

अँध्यारो - ना/वि. १. (बहु/वि. अँध्यारा) अन्धकार, अँधेरो, विप. उज्यालो (प्रनेश, २०६१ : १)

काली- /कालि/ [कालो+ई] वि. १. कालो वर्ण भएकी, कालो अनुहारकी, विप. गोरी । (उदा. काली केटी, काली आइमाई) (प्रनेश, २०६१ : १७४)

### ३.५.४ समावेशी

जातिगत अस्तित्वका आधारमा शब्दको अर्थ स्पष्ट पार्ने प्रक्रिया समावेशी प्रक्रिया हो । यसको अर्थगत सूचनाले शब्दको अर्थगत क्षेत्र वा जातित्वलाई बुझाएको हुन्छ । यसमा समावेशी समावेश्य सम्बन्धका आधारमा शब्दको अर्थ दिइन्छ । शब्दकोशमा समावेशी क्रममा शब्दको प्रयोग गरेर अर्थ बुझाउने काम हुन्छ । विशेषतः परिभाषा दिने क्रममा यो



प्रयोग गरिन्छ । गुराँसको अर्थ दिँदा लेकमा पाइने एक प्रकारको फूल भन्नु, बाघलाई एकप्रकारको हिंस्रक जनावर भन्नु यसैको उदाहरण हो जहाँ फूलभित्र गुराँस र जनावरभित्र बाघ समावेश भएको देखिन्छ । शब्दकोशमा समावेशीको प्रयोगलाई यसरी हेर्न सकिन्छ । जस्तै;

सयपत्री - ना. [सं. शत + पत्री] १. छेउमा करौँतीजस्ता धार परेका नरम लामा पात र धेरै पत्र हुने पहेँला वा सुनौला रङको फूल फुल्ने एक जातको बोट (नेबृश, २०६७ : १२४१)

भँगैरो - ना. खैरो रङको, कोटेरोवा फिस्टोजस्तै सानो एक जातको चरो । (नेबृश, २०६७ : ९३४)

बाख्रो- /बाक्ख्रो/ ना. (बहु ति. बाखा, स्त्री, बाख्री, सम्ब बाख्रे) मासुका निम्ति पालिने एक प्रकारको घरपालुवा पशु, बोको । सानीले बाखा पालेर पेवा बढाइ ( प्रनेश, २०६१ : ७११)

### ३.५.५ उदाहरण

अर्थगत विशेषता व्यक्त गर्न शाब्दिक उदाहरणका रूपमा गरिने प्रासङ्गिक प्रयोगलाई उदाहरण भन्न सकिन्छ । कोशीय एकाइको अर्थगत सन्दर्भलाई व्यक्त गर्न प्रयोग गरिएको शाब्दिक निर्देशन नै उदाहरण हो (लंसाल, २०५७ : ७७) । यसले अर्थको आधिकारिकता र प्रमाणिकता बढाउन सहयोग गर्दछ । साथै यसले कोशीय एकाइको अर्थ पुष्टि गर्न, अर्थ विभेदीकरण गर्न, अर्थच्छाँया प्रकट गर्न यसले सहयोग गर्दछ । अन्य आधारहरूबाट प्राप्त भएका अर्थगत सन्दर्भहरूभन्दा यसबाट प्राप्त हुने अर्थ अझ विशिष्ट किसिमको हुन्छ । कतिपय शब्दमा उदाहरण आवश्यक नभए पनि धेरैजसोमा उदाहरणको महत्त्व रहेको हुन्छ । कोशमा उदाहरणहरूको प्रयोग गर्दा विभिन्न आधारमा लिने गरिन्छ । जसमा अर्थ दिने क्रममा स्वनिर्मित उदाहरणहरू पनि बनाइन्छन् भने विभिन्न सङ्कथनमा प्रयुक्त भएका प्रयोगबद्ध उद्धरण पनि लिइएको हुन्छ । यस क्रममा स्वनिर्मित उदाहरणहरूभन्दा प्रयोग प्रचलनमा रहेका उदाहरणहरू लिनु राम्रो मानिन्छ । शब्दकोशमा राखिने उद्धरणहरू वा उदाहरणहरू सकेसम्म छोटो, छरिता र पूर्णता प्राप्त गरेका हुनुपर्दछ । यस्ता प्रयोगहरू छोटो, सन्दर्भपूर्ण, स्पष्ट, विशिष्ट र सहप्रयोगको सम्बन्धमा सन्निहित भएका हुनुपर्दछ । कोशमा विभिन्न किसिमका शब्दहरू रहेका हुन्छन् । सबै शब्दलाई उदाहरणार्थ व्याख्या गर्न कठिन हुने भएपनि सही अर्थ सुझाउन कुनै न कुनै रूपमा ती शब्दहरूको प्रयोग गर्नु आवश्यक छ । शब्दकोशको शब्दको प्रयोगलाई यसरी हेर्न सकिन्छ । जस्तै;

ट्याउँट्याउँ - क्रि.वि. [अ.मू. ट्याउँ + (द्वि.)] १. एकोतार बोल्ने वा कुरा गरिरहने गरी । (उदा. - नानी ट्याउँट्याउँ बोल्न थालिसक्यो, विद्यालयमा पढ्न पठाए हुन्छ) ।  
२. कचकच गरिरहने चालले । (उदा. - तिमी कति ट्याउँट्याउँ गरिरहन्छौ, चुप लाग !) । (नेबृश, २०६७ : ५१६)

परिचर्चा- (तत्स्.) [परि + चर्चा] ना. कुनै विषय वा समस्याका विभिन्न पक्षमा गरिने छलफल, चर्चा, विचार- विमर्श, अन्तरक्रिया । गोष्ठीमा शैक्षिक सुधारका विषयमा परिचर्चा भयो । (प्रनेश, २०६१ : ५९०)

### ३.५.६ बीजक

शब्दको प्रयोगक्षेत्र वा सन्दर्भ सङ्केत गर्नुलाई बीजक भनिन्छ । बीजकमा कोशीय एकाइको कार्य, विषय र क्षेत्र जनाउन प्रविष्टि अन्तर्गत त्यससँग सम्बन्धित शब्द तथा पदावलीको प्रयोग गरिएको हुन्छ । यसको मुख्य उद्देश्य न्यूनतम उपस्थितिमा अधिकतम सूचना प्रदान गर्नु हो । बीजक तीन प्रकारका रहेका छन् । प्रकार्यपरक बीजक जसले व्याकरणात्मक कार्यको सङ्केत गर्दछ । यो सबै शब्दकोशमा प्रयोग गरिने बीजक हो र यसलाई उद्देश्य भागमा शीर्ष शब्दको उच्चारणपछि लगत्तै सङ्क्षिप्त शब्दद्वारा निर्देश गरिएको हुन्छ । स्तरगत बीजक जसले कोशीय एकाइको प्रयोगस्तरलाई भल्काउँछ । यसमा आलङ्कारिक, साहित्यिक, लाक्षणिक, व्यङ्ग्यविनोद र बालबोली जस्ता शब्दहरू प्रयोग गरिन्छ । त्यस्तै विषयक्षेत्रगत बीजक जसले कानुन, साहित्य, कृषि, वाणिज्य जस्ता विषय क्षेत्रको सङ्केत गर्दछ । यसमा शिष्ट, अप्रचलित, अभिनव, ग्राम्य, गाली, भाषिकागत, स्थानीय, कथ्य, अश्लील, आकस्मिकता जस्ता शब्दहरू प्रयोग गरिन्छ । बीजकले शीर्षशब्दको प्रकृतिलाई सूक्ष्मातिसूक्ष्म ढङ्गमा प्रस्तुत गर्दछ । बीजकहरू शब्दहरूको क्षेत्र विशेषको सूचनासँग सम्बन्धित हुन्छन् । जस्तै;

छताछुल्ल - क्रि.वि. [छत्त+छुल्ल] पन्यालो पदार्थ चारैतिर पोखिने वा धारिने गरि (नेबृश, २०६७ : ४१६)

माम - ना. [वा.बो.] भात । (नेबृश, २०६७ : १०१०)

विभाव- ना. [सं.] १. कारण, निदान । २. रसनिष्पत्तिका क्रममा रति, शोक आदि स्थायी भावको उद्दीपक वा आधारका रूपमा रहेका संवेदनशील भाव, रसपरिपाकमा कारणकोटिका भाव (आलम्बन विभाव वा उद्दीपन विभाग) (नेबृश, २०६७ : ११५७)

अलङ्कार - ना. [सं.] १. गहना, आभूषण; शृङ्गारका सामग्री । साहित्यलाई सिंगार्ने तत्व भएको, साहित्यशास्त्रको एक अङ्ग (नेबृश, २०६७ : ७५)

### ३.५.७ विवृत्ति

प्रविष्टिगत अर्थलाई स्पष्ट पार्न विधेय भागमा शब्दको अर्थबारे दिइने छोटो टिप्पणी वा व्याख्यालाई विवृत्ति भनिन्छ । यस्तो टिप्पणी वा व्याख्याले शब्दको अर्थगत, व्याकरणात्मक, प्रयोग सन्दर्भगत आदि विशेषतालाई औल्याउने हुन्छ (अधिकारी, २०६७ : २२८) । यसले कोशीय एकाइमा प्रयुक्त भएर अर्थविधान गर्न सहयोग गर्ने भएकाले कोशमा यसको विशिष्ट महत्त्व रहेको देखिन्छ । शब्दकोशमा विवृत्ति एक प्रकारको व्याख्या वा स्पष्टीकरण हो । विवृत्तिलाई अर्थपरक, व्याकरणात्मक र विश्वकोशपरक गरी तीन प्रकारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । अर्थपरक विवृत्ति दिँदा यसमा सामान्यतः आर्थी अभिलक्षण निर्देश गरिएको हुन्छ भने कँही पर्याय, विपर्याय र प्रयोग स्थल पनि अङ्कन गर्ने गरिन्छ । व्याकरणात्मक विवृत्ति प्रविष्टिको उद्देश्य भागमा समावेश गरिन्छ । यो व्याकरण निर्देशभन्दा अतिरिक्त र विलक्षण व्याकरणात्मक विशेषता जाहेर गर्ने विवृत्ति हो । यसमा कोशीय एकाइको विभिन्न वाक्यपरक विशेषताहरूलाई अङ्कित गरिएको हुन्छ । साथै विश्वकोशपरक विवृत्तिमा कुनै विषयक्षेत्रसँग सम्बन्धित ज्ञानपरक तथ्य प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । जस्तै;

द्विज - नां. [सं.] १. दुईपटक जन्मेको प्राणी २. फूलबाट जन्मेको प्राणी; अण्डज (पंक्षी, सर्प आदि) ३. योजपावित संस्कार (व्रतवन्ध) गरिने हिन्दुहरूको एक वर्ग (ब्राह्मण, क्षेत्री, वैश्य) ४. ब्राह्मण ५. दाँत (नेबृश, २०६७ : ६३९)

टङ्कारो- वि. (बहु. (ति. टङ्कारा) १. राम्ररी देखिने, स्पष्ट, छर्लङ्ग, खुलस्त (प्रनेश, २०६१ : ३९८)

गजल - ना. [अ.] उर्दु र फारसीमा लेखिने, नायिकाको सौन्दर्य र उसप्रतिको प्रेमको वर्णन हुने त्यस्तो कविता भेद जसमा ५ देखि ११ सम्म शेर (युग्म) हुन्छन् । सबै शेर एउटै रदिफ र काफियामा रचिएका हुन्छन् र प्रत्येक शेरको विषय भिन्न हुन्छ । पहिलो शेर माला कहिन्छ र यसका दुवै मिसरा (पङ्क्ति) सानुप्रास हुन्छन् अनि अन्तिम शेर मक्ता कहिन्छ र यसमा सायरले आफ्नो उपनाम प्रस्तुत गर्दछ । (नेबृश, २०६७ : ३००)

पत्थरकोइला - [पत्थर + कोइला] ना. इन्धनका रूपमा प्रयोग हुने कालो पत्थर जस्तो एक प्रकारको खनिज वस्तु । पहिले पहिले पत्थर कोइलाबाट रेल चलाइन्थ्यो । (प्रनेश, २०६७ : ५८१)

### ३.५.८ नीडन

शब्दका व्युत्पादित एकाइलाई मुख्य प्रविष्टि अन्तर्गत उप प्रविष्टिमा राख्ने युक्ति नै नीडन हो । शीर्षशब्दमा आधारित प्रविष्टिको भागलाई सुपुष्ट, सुस्पष्ट र सुप्रयोज्य बनाउन यसको प्रयोग गरिन्छ । शब्दका व्युत्पादित एकाइहरूलाई मुख्य प्रविष्टि अन्तर्गत

उपप्रविष्टिमा राख्ने र सो मुख्य प्रविष्टिमा दिइएको आधार अंश नदोहोच्याइ त्यसमा थपिने अंश मात्र समावेश गर्ने युक्तिलाई नीडन भनिन्छ (अधिकारी, २०६७ : २३०) । कोश कुनै पनि भाषाका शब्दहरूको भण्डार भएकाले कोशलाई सकेसम्म सङ्क्षिप्त, व्यवस्थित र पूर्ण बनाउनु समीचीन ठहर्छ । सामान्य कोशमा यस्तो कुरा बढी सुविचार्य मानिन्छ । यस प्रक्रियामा आधार शब्दलाई शीर्ष शब्दका रूपमा प्रविष्टि दिएपछि अन्य व्युत्पादित शब्दहरूलाई उपप्रविष्टि अन्तर्गत विशेष चिन्हद्वारा सङ्केत गरेर राखिन्छ । भाषाको प्रकृति र कोशको प्रयोजनअनुसार प्रविष्टिलाई व्यवस्थित गर्न, मूल शब्द पहिल्याउन, विषयवस्तु सन्निवेश गर्न र स्थानको समेत व्यवस्थापन गर्न यसको प्रयोग उपयोग गरिन्छ । यसबाट व्युत्पत्ति र अर्थका दृष्टिले सम्बन्धित एकाइको समन्वय हुन पुग्दछ । यसले सूचनालाई सङ्क्षिप्त र सुगठित बनाउन सहयोग गर्नुका साथै प्रविष्टिगत सूचनाहरूको पुनरावृत्तिलाई न्यूनीकरण गर्न सहयोग गर्दछ । यसरी शब्दको व्याख्या गर्दा नीडनका रूपमा (~) चिन्हको प्रयोग गरिन्छ । योगात्मक प्रकृतिका भाषाहरूको कोश निर्माणमा व्युत्पादित शब्द धेरै हुने हुँदा यो उपयोगी मानिन्छ । कोशमा नीडनबाट अर्थ निर्देश गर्नका लागि कोशकारमा शब्दहरूको रूपात्मक र व्युत्पादनात्मक व्यवस्थाको उपयुक्त जानकारी हुनु आवश्यक मानिन्छ अन्यथा गल्ती हुने सम्भावना रहन्छ । नीडनको प्रयोग गर्दा अनेकार्थी शब्दको प्रविष्टिमा प्रत्येक अर्थ र अर्थच्छायापछि अपनाउनुपर्छ अन्यथा एकअर्काको सूचना पहिचान गर्न कठीन हुन्छ । नीडनले एक अर्का शब्दको व्युत्पादनात्मक र अर्थगत सम्बन्ध स्पष्ट गर्न सहयोग पुऱ्याए पनि यो प्रविष्टिका दृष्टिले शब्दहरूको गौण व्यवस्थापन मानिन्छ । जस्तै;

राजकीय - वि. [सं.] १. राज्यसित सम्बन्ध भएको; राज्य स्तरको । २. राजासँग सम्बन्धित । ~ परिषद् - ना. राजसंस्थायुक्त; राष्ट्रको उच्चस्तरीय सभा : राज्य वा राजसभा । ~ प्राभियोक्ता - ना. सरकारवादी हुने मुद्दामा सरकारका तर्फबाट कुनै मुद्दा चलाउने व्यक्ति; सरकारी पक्षबाट कसैका विरुद्ध मुद्दा चलाउने व्यक्ति । ~ सभा. ना. सरकारी स्तरको सभा; मन्त्री वा सरकारका प्रमुख व्यक्तिहरूको सभा । (नेबृश, २०६७ : १०६८)

पारिवारिक - वि. [सं.] १. परिवारसम्बन्धी; परिवारको । २. परिवारमा हुने, पर्ने वा गरिने (काम-कुरा) ३. जहानियाँ, जहानको । ~ उपादान - ना. परिवारवाला कर्मचारीले पाउने उपदान । ~ जीवन-वृत्ति - नाम. परिवारसमेतले पाउने वृत्ति वा पेन्सन । (नेबृश, २०६७ : ७६९)

### ३.५.८ प्रतिनिर्देश

कोशीय एकाइहरूको पारस्परिक सम्बन्ध देखाउनु प्रतिनिर्देश हो (लंसाल, २०५७ : १२९) । एक ठाउँमा रहेको कोशीय एकाइको अर्को कोशीय एकाइसँग अर्थगत समानता, विभेदकता र पूरकता जस्ता कुराहरू दर्शाउन यस्तो विधिको प्रयोग गरिएको हुन्छ । कोशमा अनावश्यक आवृत्ति र भद्दापनलाई हटाउन साथै थोरै जानकारीबाट अधिकतम सूचना प्रदान गर्न यो अत्यन्त उपयोगी हुन्छ । प्रतिनिर्देश प्रकटित र अन्तर्निहित गरी दुई प्रकारका रहेका हुन्छन् । कुनै खास शब्दको अर्थ अर्को शब्दसँग मिल्ने कुरालाई हेनू (हे.) वा तुलना (तु.) भन्ने सङ्केतले देखाउनुलाई प्रकटित प्रति निर्देश भनिन्छ । शब्दको अर्थ परिभाषा आदिमा अन्य शब्दको प्रयोग गर्दा पर्यायता, समावेशी, असमावेशी, विभेदकता आदि दर्शाउने शब्दहरूको उपयोग हुने हुँदा तिनले एक अर्कामा निहित अर्थ सम्बन्धलाई निर्देशित तथा परिचालित गर्ने प्रतिनिर्देशलाई अन्तर्निहित प्रतिनिर्देश भनिन्छ । प्रतिनिर्देश आधुनिक शब्दकोशको अपरिहार्य तत्व मानिन्छ, भने यस्ता प्रतिनिर्देशमा सङ्क्षिप्त रूपको प्रयोग गरिएको हुन्छ । यसमा कोशीय एकाइका विभिन्न भेदहरूमध्ये मानक रूपलाई मुख्य प्रविष्टिमा राखी अन्य भेदलाई प्रमुख प्रविष्टिमा इङ्गित गरिन्छ । कोशमा प्रतिनिर्देश गर्दा सामान्यतः उत्तरवर्ती प्रविष्टिलाई प्रतिनिर्देश्य प्रविष्टि मानिन्छ र यसको सम्बन्ध पूर्ववर्ती प्रविष्टिसँग प्रतिनिर्देशद्वारा गाँसिन्छ । त्यसैगरी प्रतिनिर्देश गर्दा अवसित र अवचलित शब्दको सम्बन्ध प्रतिनिर्देशद्वारा समसामयिक शब्दसँग गराउनुपर्दछ । अतः प्रतिनिर्देशका प्रविष्टिहरूमा पाइने समान प्रकारका सूचनाको आवृत्ति अत्यन्त अनावश्यक मानिन्छ, तर तिनमा पाइने अतिरिक्त वा असमान प्रकारको सूचना भने अनिवार्य रूपमा समावेश गर्नुपर्दछ । जस्तै;

माइली - वि.हे. माहिली (नेबृश, २०६७ : १००४)

भान्छा - ना. हे. भान्सा (नेबृश, २०६७ : ९४९)

### ३.५.१० चित्राङ्कन

शब्दको अर्थ स्पष्ट पार्न शब्दको अर्थबोध हुने किसिमको चित्र, ग्राफ, तालिका प्रयोग गर्नुलाई चित्राङ्कन भनिन्छ । हजार शब्दले स्पष्ट पार्न नसकेको कुरा एउटै चित्रले छर्लङ्ग पार्दछ भनेभैँ अर्थलाई स्पष्ट रूपमा बुझाउन त्यससँग सम्बन्धित चित्रको प्रयोग गरिएको हुन्छ । यस विधिको प्रयोगबाट अर्थविधानमा निकै प्रभावकारिता ल्याउन सकिन्छ । कोशीय

अर्थविधान गर्दा यसलाई उपयुक्त परिभाषीकरण, पर्याय, विपर्याय आदिभन्दा अतिरिक्त किसिमको प्रयोग गरिन्छ । आधुनिक कोशमा चित्राङ्कन विधिलाई विशेष महत्त्व दिइन्छ किनभने शब्दलाई अर्थ्याउने दुई तरिकामध्ये एउटा शाब्दिक विवरण प्रयोग गर्ने विधि हो भने अर्को चित्र, रेखा, तालिका, नक्सा आदि प्रयोग गर्ने विधि हो । कुनै कुनै शब्दको अर्थ स्पष्ट पार्न त्यससँग सम्बन्धित चित्रात्मक प्रस्तुति दिनु उपयुक्त हुन्छ । जस्तै; दुर्लभ वनस्पती, पशुपंक्षीको आकृति, यन्त्रहरू आदि । त्यसकारण अर्थविधानमा यसलाई सजीव विधि मानिन्छ । नेपाली भाषाका कोशहरूमा त्यस्तो व्यवस्था नपाइए पनि अङ्ग्रेजीका अक्सफोर्ड लगायतका कोशमा शब्दको अर्थ बुझाउन चित्राङ्कन विधि प्रयोग गरिएको पाइन्छ ।

### ३.६ सारांश

शब्दकोश निर्माण गर्दा विभिन्न प्रक्रिया तथा पद्धतिहरूको अवलम्बन गर्ने गरिन्छ । कोशको प्रकार र प्रकृति अनुसार सामग्री सङ्कलन प्रक्रियामा भिन्नता आउने गर्दछ । कोशका बारेमा व्यवस्थित रूपमा अध्ययन तथा विश्लेषण गर्ने सिद्धान्त तथा पद्धतिहरूको विकास भइसकेको हुँदा हरेक कोशहरूको अध्ययन तथा विश्लेषण गर्दा ती पद्धतिहरूबारे स्पष्ट हुनु जरुरी हुन्छ । यहाँ कोश सम्पादन प्रक्रिया अन्तर्गतका प्रविष्टि चयन, प्रविष्टि विधान तथा अर्थविधानका पद्धतिहरूको सैद्धान्तिक रूपमा चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको हो । यस आधारमा प्रविष्टि चयनमा प्रचलित शब्द, अप्रचलित शब्द, पारिभाषिक तथा प्राविधिक शब्द, सम्बन्धपरक शब्द, रिक्त शब्द, समस्त शब्द, उखानटुक्का र उद्धरण, व्यक्तिवाचक शब्द, समुच्चयात्मक अभिव्यक्ति, सङ्क्षेप तथा परिवर्ती शब्द र निपातको व्याख्या गरिएको छ भने प्रविष्टि विधानमा वर्णविन्यास, उच्चारण, व्याकरण निर्देश, स्रोत, व्युत्पत्तिको चर्चा गरिएको हो । त्यस्तै अर्थविधानका मुख्य युक्तिहरूमा परिभाषीकरण, पर्याय, विपर्याय, समावेशी, उदाहरण, बीजक, विवृत्ति, नीडन, प्रतिनिर्देश रहेका छन् ।

## परिच्छेद चार

### नेपाली एकभाषी कोश परम्परा र नेपाली शब्दसागर

#### ४.१ विषयप्रवेश

ऐतिहासिक विकासका दृष्टिले नेपाली भाषाको उत्पत्ति कर्णाली प्रदेशमा भेटिएका अभिलेखमा पाइन्छ (पोखरेल, २०३१ : ५ ) । यसै समयमा नेपाली भाषाको उदय भएको र यो समयलाई आधुनिक आर्यभाषाको प्रारम्भकालको रूपमा स्वीकार गरेको देखिन्छ । नेपाली भाषा विक्रमको दशौं शताब्दीपछि आधुनिक आर्यभाषाको रूपमा देखा परेकाले एघारौं शताब्दीपछि मात्र यसले लिखित स्वरूप प्राप्त गरेको देखिन्छ । विभिन्न अध्ययन तथा अनुसन्धानले वि.सं.१०३८ को दामुपालको दुल्लु अभिलेखलाई नेपाली भाषाको प्राचीन अभिलेखको रूपमा अघि सारे पनि अहिलेसम्म प्राप्त पछिल्लो प्रमाणिक लिखित ग्रन्थको रूपमा वि. सं. १३१२ को अशोक चल्लको ताम्रपत्र देखापर्दछ । त्यसैगरी वि. सं. १५५५ मा लिखित विवोष शाहीको अभिलेख पनि महत्त्वपूर्ण देखापर्दछ । यसरी यी भाषिक क्रियाकलापका माध्यमबाट नेपाली भाषाको विकास हुनुका साथै व्याकरण लेखन परम्परा पनि विकसित हुँदै गएको देखिन्छ ।

भाषाको विकास सँगसँगै अमूर्त रूपमा कोशलेखनको प्रक्रिया प्रारम्भ भइसकेको हुन्छ । यद्यपि व्यवहारिक रूपमा कोश निर्माणका सन्दर्भमा भाषाको उद्भवसँगै कार्यहरू भइरहे पनि व्यवस्थित रूपमा कोश लेखनको प्रारम्भ निकै पछि मात्र भएको देखिन्छ । कोशलेखन कार्य भाषाको विकाससँगै हुने हुनाले नेपाली भाषाको उद्भवको धेरै पछि मात्र यसका प्रयासहरू थालिएको देखिन्छ । यसर्थ भाषाविकासका सन्दर्भमा भएका विभिन्न कार्यहरू, प्रयासहरू, व्याकरणहरू नै कोश निर्माणका सन्दर्भमा प्रारम्भिक प्रयास मान्न सकिन्छ । पृथ्वीनारायणको एकीकरण प्रयास सँगै नेपाली भाषा तथा साहित्यमा आएको समृद्धिले नेपाली भाषामा साहित्य सिर्जनाको मूल फुट्दछ । जसमा भानुभक्त तथा मोतिराम जस्ता विराट साहित्यिक प्रतिभाहरू देखापर्दछन् । यसबाट नेपाली कोशको फाँट असिञ्चित भई उर्वर हुने हुँदा नेपाली भाषामा कोशारम्भको लागि अपेक्षित पूर्वाधार परिपुष्ट बन्न गएको स्पष्ट हुन्छ (लंसाल, २०५७ : १७५) ।

## ४.२ नेपाली कोश निर्माणको परम्परा

नेपाली शब्दकोश निर्माणको इतिहासलाई दृष्टिगत गर्दा यसको प्रारम्भ विदेशी विद्वानहरूबाट भएको देखिन्छ । डब्ल्यू. जे. कर्क पेट्रिकले सन् १८११ मा लण्डनबाट प्रकाशित नेपाल अधिराज्यको विवरण (An Account of the Kingdom of Nepal) भनिने अङ्ग्रेजीमा लिखित उनको आफ्नै कृतिमा नेपाली भाषाका शब्दहरू सङ्कलन र प्रकाशन गरी नेपाली कोशको ऐतिहासिक विकासमा गौरवमय कार्यको शुभारम्भ गरेको पाइन्छ ( लंसाल, २०५७ : १७५) । यस कृतिमा ७ सय जति नेपाली र नेवारी शब्दहरूको अङ्ग्रेजी अर्थसहित सूची समावेश गरिएको थियो । जसमा नेपाली भाषालाई पर्वती उल्लेख गरिएको छ । यस सन्दर्भमा अर्का महत्त्वपूर्ण व्यक्ति डेनियल राइट मानिन्छन् । उनको 'हिस्ट्री अफ नेपाल' (History of Nepal) कृति सन् १८७७ मा प्रकाशित भएको देखिन्छ । यसमा नेपाली भाषालाई 'पर्वतीय ' भन्दै २०० जति शब्दहरूको सूची निर्माण गरिएको छ ।

शब्दकोश निर्माणको परम्परामा अर्का विदेशी विद्वान पादरी टर्नबुलको नाम स-सम्मान लिने गरिन्छ । गङ्गाप्रसाद प्रधानको सहयोगमा नेपाली भाषा सिकेका यिनले सन् १८८७ मा दार्जिलिङबाट प्रकाशित गरेको 'Nepali Grammar and Vocabulary' कृतिले नेपाली व्याकरण निर्माणको परम्पराका साथै शब्दकोश निर्माणको परम्परामा पनि अत्यन्त महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको देखिन्छ । यो कृति चियाबगान र फौजमा कार्यरत अङ्ग्रेजहरूको सामान्य प्रयोनका लागि निर्माण गरिएको थियो तर पनि यस कृतिले नेपाली कोशीय प्रारूप प्रस्तुत गरी नेपाली कोशविधानमा नवप्रवर्तन गर्‍यो ( लंसाल, २०५७ : १७७) । यही क्रममा देखिएका यस अवधिका अन्य कृतिहरूमा एम.मिरन्डकको ' Basic Gorkhali Grammer and Vocabulary ', ए.जि. एफ. बाउनको ' Manual of khash – Gorkhali Grammer and vocabulary' आदि मुख्य रहेका छन् । यसरी विदेशी विद्वानहरूद्वारा निर्मित द्विभाषी वा बहुभाषी कृतिहरूका अतिरिक्त नेपाली साहित्यका विद्वान मोतिराम भट्टले वि. सं. १९४५ तिर 'उखानको बखान ' तथा १९५० तिर 'जान्ने कथाको सङ्ग्रह ' रचना गरी एकभाषी कोश निर्माण परम्पराको थालनी गरेको पाइन्छ ।

## ४.३ नेपाली एकभाषी कोश परम्परा

एउटा भाषाका शब्दहरूको मात्र सूचना दिने वा एउटै भाषामा प्रविष्टिविधान र अर्थविधान गरिएको कोशलाई एकभाषी कोश भनिन्छ । नेपाली भाषाको एकभाषी कोश



निर्माणको परम्परामा विदेशी विद्वान कर्कष्याट्टिक र टर्नबुलको विशेष योगदान रहेको देखिन्छ । नेपाली एकभाषी कोशको आरम्भ इस्वीको १९ औं शताब्दीको अन्तिमतिरबाट भएको मानिन्छ । नेपाली सहित्यका क्षेत्रमा मोतिराम भट्टको सक्रियता, नवीन विधाहरूले आगमन, नवसिर्जना र समालोचना क्षेत्रको उन्नयन, अग्रज साहित्यकारको खोजी, प्रकाशन व्यवस्था र विभिन्न खाले पत्रपत्रिकाको प्रकाशन आदिले नेपाली भाषा र साहित्य समृद्ध बन्दै जान्छ । यसक्रममा एकभाषिक कोशतिरको अभिरुचि भने मोतिराम भट्टदेखि नै बढेको पूर्वसङ्केत फेला पर्छ (अधिकारी , २०६७ : २३६) । मोतिराम भट्टले वि.सं. १९४५ तिर 'उखानको बखान ' तथा १९५० तिर 'जान्ने कथाको सङ्ग्रह ' रचना गरी एकभाषी कोशनिर्माण परम्पराको थालनी गरेको पाइन्छ । त्यसपछि वि. सं. १९६० तिर राममणि आ. दी. ले एकभाषी कोश निर्माणमा रुची राखी कोश निर्माणको कार्यारम्भ गरेको पाइन्छ । यसपछि एकभाषी कोशको प्रारम्भिक स्वरूपमा शिखरनाथ सुवेदीको 'शिखरनाथ भाष्य ' (१९५९), महावीरसिंह गढतौलाको 'उखान बखानको प्रवाह' (१९६०) , गङ्गाप्रसाद प्रधानको 'नेपाली उखानको पोस्तक' (१९६५) , जयपृथ्वीबहादुर सिंहको प्राकृत भाषाकोश (१९६८ - ६९) र देवीदत्त पराजुलीको नेपाली कोश (१९८४) जस्ता ग्रन्थहरू देखा परेका छन् ।

नेपाली एकभाषिक कोशको व्यवस्थित विकास वि. सं. १९९८ मा चक्रपाणि चालिसेद्वारा सम्पादित 'बगली कोश' बाट भएको मानिन्छ । बगली कोशबाट प्रारम्भ भएको आधुनिक एकभाषी कोश परम्परालाई वि.सं. १९९८ देखि बालचन्द्र शर्माको नेपाली शब्दकोश सम्म प्रथम चरणका रूपमा अध्ययन गर्न सकिन्छ । यस कालका एकभाषी कोशहरू प्रायः लघु वा सङ्क्षिप्त स्वरूपका रहेका देखिन्छन् । यिनमा वर्णानुक्रममा आधारित प्रविष्टिको उद्देश्य भागमा शीर्षशब्दको व्यवस्था पाइन्छ भने विधेय भागमा व्याकरण निर्देश, यदाकदा विवृति वा बीजक जस्ता प्रावधानको असचेत प्रयोग र प्रतिनिर्देश पाइन्छन् । यसरी कोशीय प्रवृष्टिमा रहने शीर्षशब्द, हिज्जे, व्याकरण निर्देश, व्युत्पत्ति, अर्थ, प्रयोग, सर्ग, विवृति, बीजक, प्रतिनिर्देश आदि महत्त्वपूर्ण तत्त्वका सन्दर्भमा यी विशेषताहरू कोशको विकासका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण देखिन्छन् । यस समयमा पुष्कर शमशेरको 'नेपाली उखान टुक्का वाक्यपद्धति इत्यादिको कोश' (१९९८), रामचन्द्र ढुङ्गानाको 'सङ्क्षिप्त नेपाली शब्दकोश' (२००७) र 'उखानको बखान' (२००७), सरोजकुमार शाक्यको 'ज्ञानरश्मी' (२०१६), कृष्णचन्द्र अर्यालको 'लौकिक न्यायमणिमाला' (२०१६), रत्नाकर देवकोटाको

‘जुम्लेली शब्द र उखान सङ्ग्रह’ (२०१७) अर्जुनदेव भट्ट र भीमदेव भट्टको ‘बैतडीका स्थानीय शब्द’ (२०१८) जस्ता कोशहरू देखा पर्दछन् ।

वि. सं. २०१९ मा रोयल नेपाल एकेडेमीद्वारा प्रकाशित बालचन्द्र शर्माको ‘नेपाली शब्दकोश’ आधुनिक एकभाषी कोश परम्पराको दोस्रो चरणको प्रारम्भ गर्ने कोश मानिन्छ । यस कोशको प्रकाशन नेपाली आधुनिक एकभाषिक कोशका रूपमा अत्यन्त महत्त्वपूर्ण ठहरिएको छ, किनभने यो कोश तत्कालिन आवश्यकताको उपज मात्र नभई नेपाली कोशका इतिहासमा नयाँ चरणको आरम्भ पनि हुन गएको छ (लंसाल, २०५७ : १९५) । यसमा समाविष्ट शब्दसंख्यालाई हेर्दा यो कोश पूर्ववर्ती कोशका सापेक्षतामा निकै सम्पन्न देखिन्छ । यसैक्रममा वि.सं. २०२० सालमा केशवलाल कर्माचार्यको ‘सङ्क्षिप्त नेपाली शब्दकोश’ प्रकाशित भएको पाइन्छ । यसमा संस्कृत, अङ्ग्रेजी, अरबी, फारसी भाषाबाट नेपालीमा आएका शब्दलाई पनि समावेश गरिएको देखिन्छ । यसका साथै कानुनी क्षेत्रमा शंकरकुमार श्रेष्ठको ‘नेपाली कानुनी शब्दार्थ संग्रह’ (२०३६) र टोपबहादुर सिंहको ‘कानुनी शब्दकोश’ (२०३८) प्रकाशित भएका छन् । यस समयमा निर्माण भएका कोशहरू विविध विषयक्षेत्रसँग सम्बन्धित भएर निर्माण भएका देखिन्छन् । त्यसैगरी नेपाली समध्वन्यात्मिकी र समरूपी शब्दहरूको कोश ‘सरिशब्द’ (२०२१) महानन्द सापकोटाले निर्माण गरेको देखिन्छ । यस समयमा व्युत्पादक शब्द, तुक शब्द, संक्षेप तथा परिवर्णी शब्द र सन्निधानात्मक शब्दको प्रविष्टिका दृष्टिले कुनै उल्लेखनीय कार्य हुने सकेको पाइदैन । तर, उखान टुक्काका क्षेत्रमा भने हर्षनाथ शर्माको ‘नेपाली उखान टुक्का’ (२०१३) राममणि आ. दी. को ‘उखान सङ्ग्रह’ (२०२७), कृष्णप्रसाद पराजुलीको ‘उखान टुक्का र गाँउखाने कथा’ (२०३९) आदि कोशहरू निर्माण भएका देखिन्छन् ।

यसरी कोशलेखन कार्यहरू अघिल्ला प्रयासहरूभन्दा उल्लेख्य रूपमा वृद्धि भएपनि विविध सन्दर्भ र क्षेत्रीय भेदलाई समेटेर त्यती कोश निर्माण भएको पाइदैन । भाषाको विकाससँगै देखिने विविध भेदहरूलाई समेटेर कोश निर्माण भएको त्यति नदेखिए पनि अर्जुनदेव भट्ट र भीमदेव भट्टको ‘बैतडीका स्थानीय शब्द’ (२०१८) कोशको निर्माण भएको देखिन्छ । त्यसैगरी व्युत्पत्तिमूलक पक्षलाई समेटेर महानन्द सापकोटाको ‘नेपाली शब्द परिचय’ (२०३४) निर्माण भएको पाइन्छ । यसरी कोश निर्माण परम्परा अगाडि बढिरहे पनि सन्दर्भपरक बृहत कोशका रूपमा हर्षनाथ शर्माको बृहत नेपाली शब्दकोश (२०२३) देखापर्दछ । त्यस्तै लघु कोशग्रन्थका रूपमा पारसमणि प्रधानले सानो नेपाली शब्दकोश

निर्माण गरेको देखिन्छ । यसरी यस समयमा कोशविधानका अतिरिक्त आयाम तथा नवप्रवर्तनका विशेषताहरू समेटिएको नपाइए पनि कोश निर्माणको कार्य तिव्रतर रूपमा अगाडि बढेको देख्न सकिन्छ ।

वि. सं. २०४० सालमा नेपाली बृहत शब्दकोशको प्रकाशनबाट आधुनिक नेपाली एकभाषी कोश परम्पराको तेस्रो चरण सुरु भएको मानिन्छ । नेपाली कोश परम्परामा आधुनिक कोश प्रकाशन भएको चौथो दशकको दीर्घकालीन परिपक्वतापछि, नेपाली भाषा, संस्कृति र साहित्यको उन्नयनका लागि संस्थापित उच्च संस्था नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानको रजतजयन्ती र यसै संस्थाबाट बालचन्द्र शर्माको नेपाली शब्दकोश (२०१९) प्रकाशन भएको २० वर्षपछि सम्पादित र प्रकाशित हुने महान अवसर प्राप्त गरेकाले नेबृशको भूमिका अझ विशिष्ट ठहरिन्छ (लंसाल, २०५७ : २००) । नेबृश कोशवैज्ञानिक मान्यताका दृष्टिमा रही र मूलतः नेपाली शब्दकोश (२०१९) का सकारात्मक पक्षहरूलाई अङ्गाल्दै निर्माण गरिएको सन्दर्भपरक कोश मानिन्छ । आधुनिक एकभाषी कोशपरम्पराको तेस्रो चरणमा नेबृशका साथै अन्य केही कोशहरू पनि प्रकाशित भएको देखिन्छ । त्यसक्रममा हर्षनाथ भट्टराईको सङ्क्षिप्त नेपाली राष्ट्रिय शब्दकोश (२०५५) देखापर्दछ । यस कोशमा लगभग ८० हजार शब्दहरू समावेश गरिएको छ र यसले नेपाली भाषाका साँचो अर्थका सर्वनामलाई समावेश गरेको दाबी गरेको छ । त्यसैगरी यस समयमा विलियम वर्कको 'सही शब्द' (२०५१), विशेष कोशका रूपमा हीराबहादुरको 'नेपाली टुक्का, चुटकिलाहरू' (२०४२), नानीबावा रिसालको 'अर्थवाणिज्य कोश' (२०४७) चुडामणि बन्धुको 'नेपाली प्राविधिक शब्दकोश' (२०५४), घटराज भट्टराईको 'नेपाली साहित्यकार परिचयकोश' (२०५१) नेराप्रपबाट सम्पादित 'नेपाली साहित्यकोश' (२०५५), बसन्तकुमार शर्मा 'नेपाल' को 'नेपाली शब्दसागर' (२०५७) र हेमाङ्गराज अधिकारी र बन्नीविशाल भट्टराईको 'प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश' (२०६१) जस्ता कोशहरू प्रकाशित भएका देखिन्छन् । पछिल्लो समयमा कोश निर्माण परम्पराका दृष्टिले नेपाली शब्दसागर (२०५७) बढी महत्त्वपूर्ण देखिन्छ । जसले शब्दहरूको व्युत्पत्ति प्रक्रिया औल्याउनुका साथै १ लाख २८ हजार शब्दलाई प्रविष्टि दिएको छ । त्यसैगरी प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश (२०६१) ले उच्चारण प्रक्रियालाई उल्लेख गर्नुका साथै शब्दहरूको प्रयोग गरी देखाउने काम गरेको छ । यो यसको अर्को उपलब्धि मान्न सकिन्छ ।

## ४.४ नेपाली एकभाषी कोशपरम्पराका प्रतिनिधि शब्दकोशहरू

### ४.४.१ नेपाली बगली कोश (१९५८)

नेपाली बगली कोश नेपाली एकभाषी कोशनिर्माण परम्परामा आधुनिक कोश निर्माणको महत्त्वपूर्ण मोडका रूपमा देखापर्दछ। यस कोशमा तत्सम, तद्भव, आगन्तुक र ठेट शब्दका साथै विषय क्षेत्रका दृष्टिले प्रशासनिक तथा कानुनी क्षेत्रका अति प्रचलित शब्दहरू सहित ६ हजार शब्दहरू समाविष्ट गरिएको छ। यसमा स्वरवर्ण अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ, ए, ऐ, ओ, औ, अं को क्रममा राखिएको छ भने व्यञ्जन वर्णहरू क (क्ष), ख, ग, घ, च, छ, ज (ज्ञ) झ, ञ, ट, ठ, ड, ढ, ण, त, (त्र) थ, द, ध न, प, फ, ब, भ, म, य, र, ल, व, श, ष, स, ह को क्रममा राखिएको छ। साथै अननुनासिक पछि अनुनासिक वर्णलाई राखिएको छ। नेबकोमा नाम, विशेषण क्रिया र यसका प्रकारहरू उल्लेख गरिएको छ भने सर्वनाम शब्दलाई प्रविष्टि दिएको देखिँदैन। अत्यन्त सङ्क्षिप्त परिभाषा र पर्यायवाची शब्दद्वारा अर्थविधान गरिएको कोशमा सरल ढङ्गले अर्थ, परिभाषा, व्याख्या तथा पर्याय दिने प्रयास गरेको देखिन्छ।

### ४.४.२ सङ्क्षिप्त नेपाली कोश (२००७)

रामचन्द्र ढुङ्गानाको सनेको एकभाषी कोश निर्माण परम्परामा अर्को उल्लेख कोशको रूपमा देखापर्दछ। यसले नेबकोको परम्परालाई नै अगाडि बढाएको देखिन्छ। पुष्कर शमशेरको सजिलो नेपाली व्याकरणलाई मुल आधार बनाएको सनेकोले अति प्रचलित संस्कृत शब्द, नेपालीका अत्यधिक शब्दलाई कोशले समावेश गरेको देखिन्छ। वर्णानुक्रममा संस्कृत शब्द संस्कृतकै नियम अनुसार राखिएको छ भने अति प्रचलित शब्दलाई नेपाली वर्णविन्यासीय नियमको प्रयोग गरिएको छ। शब्दहरूको प्रविष्टि दिँदा वर्णानुक्रममा अँ पछि अं, कँ पछि कं को अनुक्रम अङ्गालिएको छ। त्यसैगरी 'क्ष' र 'ज्ञ' लाई क्रमशः क्ष र ज्ञ को संयुक्त अक्षर मान्ने परम्परित प्रचलनलाई यसमा अनुसरण गरिएको छ। सनेकोमा शब्दवर्गसम्बन्धी सूचनामा ना. वि. , सर्व., क्रि.यो., ना.यो., संयो., अ. धा. (अकर्मक धातु) , स. धा. (सकर्मक धातु) दिइएको छ। सनेको यी विशेषताका आधारमा नेबको दाँजोमा सुधारोन्मुख देखिन्छ। वर्णानुक्रम पद्धतिमा क्रमिक स्थिरता र वैज्ञानिकता यसका महत्त्वपूर्ण उपलब्धि मान्न सकिन्छ (भट्टराई, २०५७ : ३६)।

### ४.४.३ नेपाली शब्दकोश (२०१५)

बालचन्द्र शर्माद्वारा सम्पादित नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानले प्रकाशित गरेको नेपाली शब्दकोश अर्को एउटा विकसित कोशको रूपमा देखापर्दछ । यो पूर्ववर्ती एकभाषी कोशहरूका तुलनामा प्रविष्टि संख्या, सूचना, अर्थविधान र सामग्रीको व्यवस्थापनका दृष्टिले विकसित र वैज्ञानिक देखिन्छ (भट्टराई , २०६४ : ३६) । यसले प्रचलित शब्द, अप्रचलित तत्सम शब्द, पुरातन शब्द, पारिभाषिक शब्द तथा प्राविधिक शब्दहरूलाई कोशमा प्रविष्टि दिएको देखिन्छ । त्यसका साथै समस्त शब्द तथा पदावलीलाई कोशमा समाविष्ट गरिएको छ भने टुक्कालाई नेशले स्थान दिएको छैन । शब्दहरूको स्रोत दिने यो पहिलो एकभाषिक कोश मानिन्छ । तद्भव र कतिपय आगन्तुक शब्दहरूको पनि उच्चारण अनुसार प्रविष्टि दिने रामचन्द्र ढुङ्गानाको परम्परालाई यसले पनि अनुसरण गरेको देखिन्छ । लगभग ५४ हजार जति शब्दहरू समावेश गरिएको नेशमा बढी मात्रामा अप्रचलित संस्कृत शब्दहरूलाई अत्यधिक रूपमा प्रविष्टि दिइएको भनी आलोचना गरिएको पाइन्छ ।

### ४.४.४ नेपाली बृहत शब्दकोश (२०४०)

नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानबाट प्रकाशित बालकृष्ण पोखरेलको निर्देशनमा सम्पादित नेबृश त्यस समयको बृहत, विकसित र व्यवस्थित कोश मानिन्छ । शब्दसङ्ख्याका दृष्टिले यसमा लगभग ६४ हजार शब्द समावेश गरिएको छ । शब्दहरूलाई मुख्य प्रविष्टि र उपप्रविष्टि गरी दुई तहमा राखी उल्लेख गरिएको छ । मुख्य प्रविष्टिमा आएका शब्दबाट परसर्ग लागेर वा समास भएर बनेका निर्मित शब्दहरू वर्णानुक्रम भङ्ग नहुँदाको स्थितिमा उपप्रविष्टिमा राखिएको पाइन्छ । कोशीय सूचनाहरूलाई हेर्दा नेबृशले बालचन्द्र शर्माको नेपाली शब्दकोशको अनुसरण गरी शब्दस्रोत र व्युत्पत्ति पनि दिएको पाइन्छ । नेबृशमा प्रयुक्त वर्णविन्यासका सम्बन्धमा संस्कृत शब्दलाई संस्कृतकै वर्णविन्यासअनुसार दिइएको छ । संस्कृत तत्सम शब्दमा प्रयुक्त हुने ऋ, ज, ण, श, ष, क्ष, ज्ञ जस्ता वर्णलाई त्यही भाषाका शब्दमा मात्र सीमित गर्ने प्रयास गरिएको छ । वर्णानुक्रममा सादावर्ण पछि चन्द्रविन्दु, शिरविन्दु र विसर्ग भएका शब्दहरूलाई राखिएको छ । यस आधारमा नेबृशले नेपाली एकभाषी कोशनिर्माण परम्परामा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको देखिन्छ ।

### ४.५ नेपाली शब्दसागर निर्माणको पृष्ठभूमि

वि. सं. १९८४ चैत्र रामनवमीका दिन जन्मिएका बसन्तकुमार शर्माले साहित्य - धर्मशास्त्र, राजशास्त्रशास्त्री, हिन्दी साहित्यमा साहित्यभूषण, एम.ए. बी.एड. र होमियोडाक्टर

उपाधि लागायतका शिक्षा हासिल गरेका छन् । विभिन्न शैक्षिक संस्थामा सङ्लग्न शर्म्माको सामाजिक सेवामा समेत अभिरुचि रहेको पाइन्छ । त्यसैगरी यिनले विभिन्न संघसंस्थामा रहेर कार्य गरेका छन् । जसमा शर्म्मा विश्ववन्धु पुस्तकालयका संस्थापक सचिव, अखिल नेपाल पुस्तकालय संघका संस्थापक सदस्यसचिव, संस्कृत छात्रासंघको अध्यक्ष, नेपाल फुटबल संघका संस्थापक, अग्रगामी साहित्यिक मण्डलका संस्थापक सदस्यसचिव आदि रहेका छन् । यसक्रममा यिनी नेपाली भाषा प्रकाशिनी समिती र भाषानुवाद परिषदमा जागिरे, नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठानको गद्यसाहित्य विभाग तथा विदेशी साहित्यकार सम्पर्क समितिको सचिव रहेको देखिन्छ ।

यसैक्रममा नेपाली भाषा प्रकाशिनी समितिले नेपाली एकभाषी कोशको निर्माण गर्ने योजना बनाएर वि. सं. २००४ सालमा आवेदन माग गरेको देखिन्छ । त्यही क्रममा शर्म्माले नेभाप्रसको कोश विभागमा जागिरखान आवेदन दिएको कुरा शर्म्माले जनाएका छन् । त्यसक्रममा पुष्कर शमसेर अध्यक्ष रहेको उक्त संस्थामा शर्म्मालाई नियुक्ति गरिएको थियो । यसरी २००४ सालदेखि बृहत नेपाली शब्दकोशको लेखन कार्य सुरु भएको देखिन्छ । नेभाप्रस तथा कोश विभागका अध्यक्षद्वय पुष्कर शमसेर र बालकृष्ण सम, मुख्य पण्डित बदरीनाथ भट्टराई, हाकिम मास्टर सागरमणि आ. दी. र सम्पादकहरूको रूपमा शर्म्मा लगायत हरिशचन्द्र न्यौपाने, रामचन्द्र ढुङ्गाना, शिवचन्द्र लामिछाने, श्यामदास वैष्णव र बज्रानन्द बज्राचार्यको समूहले १ लाख १ शब्दको शब्दकोश २००८ सालमा तयार पारेको कुरा शर्म्माले उल्लेख गरेका छन् । त्यस क्रममा कोशप्रकाशन गर्न ५ लाख समेत निकास भएको कुरा पनि शर्म्मा बताउँछन् । तर, कोशलेखनको प्रयास संस्थागत रूपमा भए पनि त्यसको प्रकाशन नभएको र पाण्डुलिपि समेत बेपत्ता पारिएको कुरा शर्म्माले उल्लेख गरेका छन् ।

यसरी आफूले मेहनत गरेर तयार गरेको कोश बेपत्ता पारिएपछि शर्म्मा सुरुमा निराश भएको तर कोश निर्माणको हुटहुटीले नछोडेको भन्दै “कायरहरूले अर्काको रगत पसिना त्यसरी नै लुकाउँछन्, बेच्छन् र खान्छन् भने खाउन, त्यस निमित्त चित्त दुखाएर रोएर बस्नु भन्नु ठूलो कायरता हो । मातृभूमिको वीर छोरोले चोट खाएर हिम्मत हार्ने होइन, बरु अझ ठूलो साहस गरेर वीरता देखाउन सक्नुपर्छ ।” भन्ने कुराबाट प्रेरित भएर नेशसाको निर्माणमा वि. सं. २०१३ सालदेखि उनी लागेको बताउँछन् । नेशसाको अप्रत्यक्ष कार्य त्यतिवेलादेखि नै गरे पनि कोशलेखनको प्रारम्भ उनले वि. सं. २०४४ साल

श्रीपञ्चमीको दिन ॐ शब्द लेखेर सुरु गरेका हुन् । यसक्रममा उनले नेपालका धेरै जसो ठाउँहरू घुमेको, शब्द सङ्कलनको क्रममा प्रत्येक जिल्लामा लगभग एक महिना बिताएको जानकारी पाइन्छ । यसैक्रममा उनले शब्दकोश लेखनकै लागि एकै पटक ५ वटा शिक्षण संस्थामा राजिनामा दिएका थिए । यसक्रममा वि. सं. २०५७ साल श्रीपञ्चमीको दुई दिन अगावै इतिश्री गरिएको नेशसाका लागि शर्माको ९९ हजार ६ सय ४५ घण्टा लगानी गरेका छन् (दुगेल, २०५७ : ख)

यसरी नेशसा निर्माणको आधार वि.सं. २००४ सालदेखि नै सुरु भएको देखिन्छ । यसको निर्माणमा नेभाप्रस तथा त्यसबाट निकाल्ने भनिएको कोशको बेपत्ता हुनु नै उत्प्रेरणा मान्न सकिन्छ । त्यसैगरी सम्पादक त्यसक्रममा एसएलसीको केन्द्राध्यक्ष भएर उनी देशका विभिन्न ठाउँमा घुमेका थिए । शर्माको साहस र त्यागलाई अर्को महत्त्वपूर्ण पक्ष मान्न सकिन्छ । त्यसैगरी नेपाली एकभाषी कोश निर्माण परम्परामा बालचन्द्र शर्माको 'नेपाली शब्दकोश (२०१९) र पछिल्लो समयमा महत्त्वपूर्ण एकभाषी कोशको रूपमा देखापरेको 'बृहत नेपाली शब्दकोश' (२०४४) ले समेट्न नसकेका पक्षलाई समेट्ने प्रयत्न यसको अर्को महत्त्वपूर्ण पक्ष मान्न सकिन्छ ।

#### **४.६ नेपाली शब्दसागरको सङ्क्षिप्त परिचय**

बसन्तकुमार शर्मा 'नेपाल' द्वारा निर्माण गरिएको शब्दकोशको नाम 'नेपाली शब्दसागर' रहेको छ । यसलाई सोपपत्तिक कोश पनि भनिएको छ । १४ वर्ष लगाएर निर्माण गरिएको यो कोश २०५७ साल फागुन ३० गते प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाद्वारा विमोचन गरिएको थियो । यो कोशमा १ लाख २८ हजार शब्द समावेश छन् जसमा ९५ हजार नामवाचक शब्द, २६ हजार विशेषण शब्द, १४ हजार क्रियाशब्द, ५ हजार क्रियायोगी तथा क्रियाविशेषण शब्द, ४ हजार भाववाचक शब्द, ४ हजार अनुकरणात्मक शब्द, ३ हजार अव्यय शब्द र ५०० वाक्पद्धति रहेका छन् । साथमा कोशमा संयोजक, सर्वनाम, विस्मयबोधक, निपात, उपसर्ग, परसर्ग, प्रत्यय र पूर्वसर्ग आदि पनि समावेश गरिएको छ । यस कोशको प्रकाशन भाभा पुस्तक भण्डारले गरेको छ ।

नेपाली शब्दसागर नेपाली कोश परम्पराकै बृहत आकारको कोश मानिन्छ । कोशको आवरण पृष्ठमा रातो अक्षरमा 'नेपाली शब्दसागर' लेखिएको छ जुन कोशको शीर्षक हो । त्यसको मुनिपट्टि कोष्ठकभित्र 'सोपपत्तिक कोश' भनेर लेखिएको छ । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ

भने यो शब्दहरूको व्युत्पत्ति प्रक्रिया समेत उल्लेख गरिएको कोश हो । आवरण पृष्ठको तलपट्टि कोशकारको नाम 'वसन्तकुमार शर्मा नेपाल' लेखिएको छ । आवरण पृष्ठको ठीक भित्रपट्टि आवरण पृष्ठ नै मोडेको पेजमा कोशकारको तस्वीर र नाम 'वसन्त शर्मा' लेखिएको छ । आवरण पृष्ठको बाहिरपट्टि कोशकारका नाम वसन्तकुमार शर्मा 'नेपाल' र भित्र 'वसन्त शर्मा' लेखिनु त्रुटिपूर्ण रहेको देखिन्छ । जहाँ बाहिर 'वसन्त' लेखिएको छ भने भित्र 'वसन्त' लेखिनुले सम्पादनीयताको कमजोरी मानिन्छ । यसपछि भित्र पृष्ठमा तल कोशकारको सामान्य परिचय दिइएको छ । जसमा कोशकारको जन्म, मातापिता, शिक्षा, सेवा, सामाजिक सङ्लग्नता र शैक्षिक सङ्लग्नताबारे सङ्क्षिप्त परिचय प्रस्तुत गरिएको छ ।

शब्दकोशको भित्र पृष्ठमा युवराजधिराज दीपेन्द्र वीर विक्रम शाहदेवबाट नेपाली शब्दसागरका सम्बन्धमा बक्सेको सन्देश राखिएको छ । त्यसपछि उक्त कोशको अर्को पृष्ठमा वर्तमान तथा भावीपिढीलाई कोश समर्पण तथा उपहार र सम्बन्धित व्यक्तिहरूलाई धन्यवाद ज्ञापन गरिएको छ । त्यसपछि अर्को पृष्ठमा सङ्क्षिप्तमा प्रकाशकीय मन्तव्य प्रस्तुत गरिएको छ भने यदुनाथ खनालको दुई शब्द, लक्ष्मीकुमार कोइरालाको चिनारी, ज्ञानमणि नेपालको मन्तव्य राखिएको छ । त्यसको लगत्तै अर्को पृष्ठमा सङ्क्षिप्तमा सम्पादकीय प्रस्तुत गरिएको छ जसमा बहुमान्य नियमहरूकै अनुशासनमा रहेर यो कोश सम्पूर्ण गरिएको कुरा स्पष्ट पारिएको छ । त्यसपछि अर्को पृष्ठमा वर्णविन्यासको क्रम र प्रयुक्त शब्द सङ्केत र चिन्ह प्रस्तुत गरिएको छ । जसबाट शब्दकोशको पूर्वभागलाई टुङ्ग्याइएको छ ।

शब्दसम्बन्धी महत्त्वपूर्ण सूचनाको उल्लेख मूल भागमा गरिएको हुन्छ । यसलाई प्रविष्टि भाग पनि भनिन्छ । कोशमा आफ्नै वर्णविन्यासीय मान्यताहरूमा रहेर प्रविष्टिक्रम निर्धारण गरिएको छ जसमा स्वरवर्ण अं, अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ, लृ, ए, ऐ, ओ, औ, अं, अः अनुक्रममा राखिएको छ भने व्यञ्जनवर्ण क, क्ष, ख, ग, घ, ङ, च, छ, ज, झ, ञ, ट, ठ, ड, ढ, ण, त, त्र, थ, द, ध, न, प, फ, ब, भ, म, य, र, ळ, ल, व, श, ष, स, ह, अनुक्रममा राखिएको छ । यसभागमा शीर्षशब्द, व्याकरण निर्देश, व्युत्पादन र अर्थविधान विभिन्न ढङ्गले गरिएको छ । यससम्बन्धी विस्तृत अध्ययन छुट्टै शीर्षकमा गरिएको छ । शब्द अर्थ प्रस्तुत गर्दा हरेक पृष्ठमा माथिपट्टि सङ्केत शब्द वल्लो र पल्लो छेउमा राखिएको छ भने माथिपट्टि नै बीच स्थानमा पृष्ठसङ्ख्या दिइएको छ । त्यही पृष्ठसंख्या दिएकै स्थानबाट पृष्ठलाई दुई भागमा विभाजन गरिएको छ भने त्यसको ठीक तल नदीको छाल जस्तो तरिकामा नेपाली शब्दसागर लेखिएको छ । त्यसैगरी अक्षराकार सानो आकारमा



रहेको छ र पृष्ठको किनारमा प्रशस्त ठाँउ छोडिएको छ । अन्त्यमा 'सिद्धि: साध्ये सतामस्तु' भनी प्रविष्टि प्रक्रियालाई टुङ्ग्याइएको छ ।

कोशको पूरकका रूपमा मानिने उत्तरभागमा विविध खालका सूचनाहरू कोशमा समेटिएका छन् । जसमा वर्णानुक्रम अनुसार जिल्लाहरू उल्लेख गरी प्रत्येक जिल्लाका विशेष तीर्थ, मठ-मन्दिर मेला तथा चाडपर्व उल्लेख गरिएको छ । जसमा जिल्लाभित्रका महत्त्वपूर्ण स्थलहरूको ठाँउ समेत तोकिएको छ । त्यसपछि परिशिष्ट 'ख' अन्तर्गत भाषाभाषी शीर्षकमा नेपालमा बोलिने भाषाहरू र बोल्ने जनसंख्यालाई प्रतिशतमा उल्लेख गरिएको छ । परिशिष्ट 'ग' अन्तर्गत सम्पादकबाट भाषान्तरित उपनिषतहरू राखिएको छ, जसलाई त्यति उपयुक्त मान्न सकिदैन । त्यसलगत्तै परिशिष्ट 'घ' अन्तर्गत राष्ट्रिय राजमार्गहरू उल्लेख गरिएको छ जसमा राजमार्गको सङ्केत नं. नाम, स्थान र किलोमिटर प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसपछि अर्को पृष्ठमा परिशिष्ट 'घ' राखिएको छ जसमा सम्पादकबाट भाषान्तरित ग्रन्थरत्न नामावली राखिएको छ । अर्को पृष्ठमा परिशिष्ट च/१ देखि परिशिष्ट च/८ सम्म अकारादिक्रममा ७५ जिल्लाको सङ्क्षिप्त परिचय प्रस्तुत गरिएको छ । जसमा जिल्लाको नाम, अञ्चल, जनसंख्या, सदरमुकाम, गाविस सङ्ख्या उल्लेख गरिएको छ । त्यसैगरी परिशिष्ट ६ अन्तर्गत 'स्वतन्त्र अस्तित्वधारी प्रत्यय' शीर्षकमा प्रत्ययहरू उल्लेख गरिएको छ । अर्को पृष्ठमा परिशिष्ट 'ज' अन्तर्गत नेपालका राष्ट्रिय विभूति र परिशिष्ट 'झ' अन्तर्गत विश्वसम्पदा सूचीमा परेका नेपाली सम्पत्ति समावेश गरिएको छ ।

यसरी शब्दकोशको उत्तर भागमा विविध प्रकारका सूचनाहरू समावेश गरेको देखिन्छ । परिशिष्ट झ -१/१ देखि झ - १/२ सम्म नेपालका प्रमुख नदीहरूको नाम दिइएको छ । जसमा नदीहरूको संख्या पनि उल्लेख गरिएको छ । जसमा नदीको नाम, बग्ने क्षेत्र, भूखण्ड, उत्पत्ति स्थल, तटीय शहरबस्ती, लम्बाइ र सङ्गमबारे जानकारी प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसपछि अर्को पृष्ठमा सन्दर्भ ग्रन्थहरू अवैज्ञानिक ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ । अर्को पृष्ठमा परिशिष्ट ट /१ देखि परिशिष्ट ट /१४ सम्म उच्चतम नेपाली हिमश्रृङ्खलाको जानकारी प्रस्तुत गरिएको छ । जसमा नाम श्रृङ्खला र मिटर अग्लाइ उल्लेख गरिएको छ । त्यसपछि परिशिष्ट 'ठ' अन्तर्गत नेपालका राष्ट्रिय चिन्हहरू राखिएको छ । परिशिष्ट 'ड' अन्तर्गत श्री ५ को सरकारको मर्यादाक्रम ८० औं स्थानसम्म प्रस्तुत गरिएको छ । अर्को पृष्ठमा नेपालको नक्सा अनाकर्षक ढङ्गमा राखिएको छ, र कोशलाई टुङ्ग्याइएको छ । कोशको आवरण पृष्ठको पछिल्लो भागको भित्रपट्टि मोडेको पृष्ठमा कोशकारको परिचयसँग

सम्बन्धित पुरस्कार, प्रकाशित कृति र अनुदित कृतिहरूको जानकारी दिइएको छ । कोशको आवरण पृष्ठको बाह्यपट्टि नेपाली शब्दसागरभित्र समावेश गरिएका शब्दहरूको तथ्याङ्क राखिएको छ र तल्लो भागमा प्रकाशकको जानकारी दिइएको छ ।

## ४.७ सारांश

यसरी विदेशी विद्वान्हरूबाट सुरु भएको कोश निर्माणको प्रयासहरू वि.सं. १९९८ मा चक्रपाणि चालिसेको बगली कोश प्रकाशित भएपछि आधुनिक कालमा प्रवेश गर्दछ । केही कोशवैज्ञानिक मान्यताहरूमा रहेर निर्माण गरिएको बगली कोशसँगै पछिल्लो समयमा महत्त्वपूर्ण कोशहरू देखा पर्दछन् । रामचन्द्र ढुङ्गानाको सनेको एउटा महत्त्वपूर्ण प्रयास मान्न सकिन्छ भने बालचन्द्र शर्माको नेपाली शब्दकोशले शब्दहरूको स्रोत उल्लेख गरेको छ । त्यसपछि नेराप्रप्रबाट नेपाली बृहत् कोश प्रकाशन भएपछि कोश निर्माणमा अर्को महत्त्वपूर्ण प्रयास भएको देखिन्छ । तर, नेवृशसम्म आउँदा सर्वमान्य, सर्वपक्षीय र बृहत क्षेत्रलाई समावेश गरेर कोश निर्माण हुन नसकेको आवश्यकतालाई महसुस गरी शर्माले नेशसाको निर्माण गरेको देखिन्छ । अन्य एकभाषी कोशहरूभन्दा नेशसा बृहत र धेरै पक्षहरूलाई समेटेर निर्माण भएको देखिन्छ । यसले नेपाली एकभाषी कोशनिर्माण परम्परामा अर्को महत्त्वपूर्ण प्रयासको थालनी गरेको छ भन्न सकिन्छ ।

## प्रविष्टिका दृष्टिले नेपाली शब्दसागरको अध्ययन

### ५.१ विषयप्रवेश

शब्दकोशमा भाषामा निहित शब्दहरूलाई उचित क्रममा राखेर व्यवस्थित र वैज्ञानिक पद्धति अपनाई शब्द र अर्थको परस्पर अर्थ सुरक्षित गरिएको हुन्छ । भाषाको विकाससँगै भाषालाई व्यवस्थित गर्न, उन्नत बनाउन र त्यस सम्बन्धी विविध सुचना प्रदान गर्न शब्दकोशको आवश्यकता पर्दछ । यो भाषासम्बन्धी एक किसिमको प्रयोगात्मक क्रियाकलाप मानिन्छ । शब्दकोश निर्माणका लागि शब्दहरूको स्रोत र स्रोत सङ्कलन, वर्गीकरण मानकीकरण, अर्थापन र प्रयोगपक्षको अध्ययन गर्नुपर्दछ । हरेक भाषाका क्षेत्रमा रहेका सम्पूर्ण शब्दलाई लिएर त्यसको प्रामाणिक विश्लेषण गर्नु यसमा वाञ्छनीय हुन्छ । शब्दहरू सङ्कलन गर्नु, मानक रूपको निर्धारण गर्नु, यसको व्याकरणिक कोटी छुट्याउनु र अर्थको सम्यक निरूपण गर्नु तथा त्यसको प्रयोग केलाउनु कोश निर्माणका वैशिष्ट्य मानिन्छन् । यसकारण भाषाका विविध क्षेत्रमध्ये भाषिक अध्ययनको निकै जटिल र चुनौतिपूर्ण कार्य शब्दकोश लेखन मानिन्छ ।

शब्दकोशले दिने अर्थ धारणात्मक, सन्दर्भात्मक र वितरणात्मक प्रकृतिका हुन्छन् । कोशीय शब्दहरूको धारणात्मक अर्थ हुन्छ भने प्रकार्यपरक शब्दहरूको अर्थ सन्दर्भात्मक प्रकृतिको हुन्छ । शब्दहरूको वितरणात्मक अर्थको सूचना सन्निधान वा सहप्रयोगबाट ज्ञात हुन्छ । नेपाली भाषाको कोशलेखन परम्परामा विभिन्न व्यक्तिगत र संस्थागत प्रयासबाट कोशनिर्माणका कार्यहरू भएको देखिन्छ । शब्दकोश निर्माण परम्परामा एकभाषी कोशका रूपमा बृहत र उत्कृष्ट आधुनिक कोशका रूपमा 'नेपाली शब्दसागर' देखापरेको छ । भाषा विकासमा शब्दकोशको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । यस आधारमा पछिल्लो समयमा बृहत क्षेत्रलाई समेटेर निर्माण गरिएको यो कृति एक महत्त्वपूर्ण कृतिका रूपमा देखापर्दछ । यहाँ कोशवैज्ञानिक मान्यताहरूमा रहेर नेपाली शब्दसागरको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ ।

### ५.२ प्रविष्टि चयनका दृष्टिले शब्दसागरको अध्ययन

सङ्कलित सबै शब्द प्रविष्टि योग्य नभएकाले ती शब्दबाट बहुप्रचलित, स्वतन्त्र रूपमा प्रयोग हुन सक्ने सम्भावना भएका र आधार तत्त्वको रूपमा रहेका शब्द मात्र प्रविष्टिका निम्ति चयन गरिन्छ (बन्धु, २०५८:१३७) यस आधारमा हेर्दा नेशसाले

अहिलेसम्मकै बृहदाकार स्वरूपमा शब्दहरूलाई प्रविष्टि दिएको छ । यसमा संस्कृत मूल स्रोत तथा अङ्ग्रेजीका अप्रचलित शब्द, कथ्य रूपलाई समेत स्थान दिइएको छ । यसबाहेक शब्दकोशमा मानक दृष्टिकोणबाट भन्दा सन्दर्भपरक दृष्टिकोणलाई प्रमुख स्थान दिइएको छ । नेशसाको प्रविष्टि चयन प्रक्रियालाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

### ५.२.१ प्रचलित शब्द

नाम, विशेषण, क्रिया जस्ता शब्दहरू कोशीय शब्द मानिन्छन् । जुन स्वतन्त्र रूपमा रहेका हुन्छन् । त्यसका साथै भाषा प्रयोगका क्रममा आउने सर्वनाम, नामयोगी, संयोजक, विस्मयादिबोधक र निपातहरू संरचनात्मक शब्द मानिन्छन् । कोशका सन्दर्भमा दुवै प्रकारका शब्दहरू समावेश गर्नु आवश्यक हुन्छ । नेशसामा कोशीय र संरचनात्मक शब्दका साथै अन्य प्रयोग सन्दर्भका शब्दहरू पनि समावेश गरेको देखिन्छ । कोशमा समाविष्ट प्रचलित शब्दहरूलाई यसरी हेर्न सकिन्छ ।

घर -[ प्रा.ना.] कोठाचोटा धुरीभित्ता - भ्यालढोका भएको र सुत्न बस्न मिल्ने ठाँउ, गृह, आलय भवन (नेशासा, २०५७:३९५)

यसरी कोशमा सर्वनाम विशेषण, क्रिया पनि यसरी समाविष्ट गरिएको छ ।

उनी -[ सर्व.ऊ] मध्यम पुरुषबोधक आदरार्थ सर्वनाम शब्द; तिनी (नेशासा, २०५७ : १७२)

आधुनिक -[ सं. वि] नवीन, हालसालको भर्खर - भर्खरैकौः आजकलको, अचेल चलेको, वर्तमान समयको (नेशासा, २०५७ : १३३)

त्यसैगरी शब्दकोशमा क्रिया, क्रियायोगी, नामयोगी, संयोजक, विस्मयादिबोधक र निपात जस्ता शब्दहरू समावेश गरिएका छन् । जस्तै; खोज्नु, उड्नु, त्यसरी, हिजो, मुनि, अग्नि, अहो, आदि छन् । कोशमा नामवाचक शब्द ९५ हजार राखिएको भनिएको छ । त्यसैगरी विशेषण २६ हजार, क्रिया १४ हजार आदि रहेका छन् । नेशसाले यसभन्दा अधिका शब्दकोशले समेट्न नसकेका संस्कृत मुलका शब्द, अङ्ग्रेजी शब्द र कथ्य बोली तथा स्थानीय भेदगत शब्दलाई पनि समावेश गरेको देखिन्छ । तर, बृहताकारको कोशले नेपाली भाषामा अत्यन्त प्रचलित निम्नानुसारका शब्दलाई समावेश गरेको छैन ।

पानी, गोरखापत्र, न्यौपाने, अपव्याख्या, तरकारी, नारीवाद, भालु, मासिक, बस्ती, माफिया, सिरक, अन्तक्रिया, शुल्क आदि ।

त्यसैगरी कोशमा अनुकरणात्मक शब्दहरूलाई पनि समावेश गरेको देखिन्छ । अनुकरणात्मक शब्दका दृष्टिले नेपाली भाषा अत्यन्त समृद्ध रहेको र त्यसलाई नेशसाले पनि आत्मसाथ गरेको देखिन्छ । जस्तै;

- कच्याक्क - [अनु. कच्याक् + क क्रि.वि. ] किच्चिने, कुल्चने थिच्चिने किसिम वा क्रिया । (नेशसा, २०५७ : २१३)
- टिड्रिड्ड -[अनु.टिड्रिड्ड कि.वि. ] टिग्रिड्ड ढिड्ड । (नेशसा २०५७ : ५६५)
- लमकलमक -[लमक्क + (इ)क्रि.वि. ] लमकलमक, लम्कीलम्की (नेशसा २०५७ : ११५५)

### ५.२.२ अप्रचलित शब्द

शब्दकोश भाषाको समष्टी रूप हो । यसमा भाषामा रहेका विभिन्न शब्दहरू समावेश गर्नुपर्दछ । जसमा अत्यन्त प्रचलित, कम प्रचलित र अत्यन्त कम प्रचलित शब्दहरू समावेश गर्नु आवश्यक हुन्छ । नेशसामा बृहत संख्यामा शब्दहरू राखिएको हुँदा कोशमा अत्यन्त प्रचलित शब्दहरू हुनुका साथै कम प्रचलित र अत्यन्त कम प्रचलित शब्दहरू पनि रहेका छन् । त्यसका साथै शब्दकोशमा अप्रचलित शब्दहरू पनि प्रशस्त मात्रामा समावेश गरिएको छ । जस्तै;

- आमृहरिद्रा -[सं. स्त्री. ] आँपको गन्ध हुने कन्दमूल, हर्दी आँप (नेशसा, २०५७ :१३८)
- कैतवापहुनुति -[सं. स्त्री. ] खास कुरालाई सोभै नभनी व्याजोक्ति वा कपटी भनाइबाट भनेर लुकाइने अपहनुति अलङ्कारको एक भेद । (नेशसा, २०५७ :२८९)
- शस्यश्यामला -[सं. स्त्री. ] खेतीपाटी वा बालीनालीले जताततै देखिने हरियाली स्थिति हराभरा भएको सुन्दरता ..... (नेशसा, २०५७ :१२४१)

यस्ता शब्दहरू संस्कृत भाषाको प्रभावमा आएर कोशमा प्रविष्टि दिइएको हुनसक्दछ किनभने संस्कृत मुलस्रोतका शब्दहरूले नेशसामा प्रविष्टि पाएका छन् । साथै केही अङ्ग्रेजीका शब्दलाई पनि कोशमा प्रविष्टि दिइएको देख्न सकिन्छ । जस्तै;

पार्लियामेन्ट -[अं. ना. ].... (नेशसा, २०५७ :८३२)

फिलाटेलिक -[अं. ना. ] हुलाकटिकट सङ्कलन सम्बन्धी काम । (नेशसा, २०५७ : ९१५)

गदर -[अं. गद्र, ना. ].... (नेशसा, २०५७ :३४६)

विशेषगरी शब्दको प्रयोग सन्दर्भलाई ख्याल गर्दै कोशमा शब्दहरूलाई प्रविष्टि दिनुपर्दछ तर नेशसामा बढी मात्रामा संस्कृत मूलका र नेपाली भाषामा प्रयोग प्रचलनमा नरहेका शब्दलाई प्रविष्टि दिइएको देखिन्छ । केही थप उदाहरण हेरौं ।

- विरहोत्कण्ठिता -[सं. स्त्री ] लामो अवधिदेखि पतिलाई देख्न नपाउनाले उत्कण्ठित अवस्थामा मन कल्पाइरहेकी युवती वा स्त्री । (नेशासा, २०५७ :१२१४)
- औद्धदेहिकक्रिया -[सं. स्त्री ] प्रेतकर्म, काजक्रिया, कोराबारी त्यसको अनुरूप शुद्धशान्तिसम्मको कामकाज । (नेशासा, २०५७ :२०३)

### ५.२.३ पारिभाषिक तथा प्राविधिक शब्द

विषयगत विशिष्टता र विज्ञान र प्रविधिका क्षेत्रमा भइरहेका विकासले नयाँ नयाँ शब्दहरू निर्माण भएका छन् । ज्ञान, विज्ञान वा प्रविधिको खास विषय क्षेत्रमा निश्चित र सार्वजनीन अर्थमा प्रयोगमा आउने शब्द पारिभाषिक तथा प्राविधिक शब्द मानिन्छन् । प्राविधिक तथा पारिभाषिक शब्दहरूको छुट्टै कोश पनि बनाउन सकिन्छ । नेशसा सन्दर्भपरक सामान्य एकभाषी कोश भएकाले यसमा सामान्य प्रचलनमा रहेका शब्दहरू समेट्नु समीचिन ठहर्छ । नेशसाले सामान्य व्यवहारमा प्रचलित पारिभाषिक तथा प्राविधिक शब्दहरू प्रविष्टिमा चयन गरेको देखिन्छ । जस्तै;

- संयुक्तराष्ट्रसंघ -[सं. पुं. ] दोस्रो विश्वयुद्धपछि इ.सं. १९४५ मा गठित विश्वशान्ती, पछ्योटे देशको उन्नती - मानवकल्याण आदि उद्देश्य लिएर खडा भएको बहुराष्ट्रको संगठन । (नेशासा, २०५७ :१३५५)

कोशमा विभिन्न संघसंस्था, अध्ययन क्षेत्र, विज्ञानका क्षेत्र विषयगत विशिष्ट क्षेत्रसँग प्रचलित शब्दहरू समावेश गरिएको देखिन्छ । अङ्ग्रेजीबाट आएका प्राविधिक शब्दहरूलाई यसरी उल्लेख गरिएको छ ।

- माइक्रोओभन -[अं. ना.] चिसो वा सेलाएका खाद्यपदार्थ छोटो समयमै तताइतुल्याइ गर्न सकिने चुल्हो: विद्युतीय चुलो । (नेशासा, २०५७ :१०५८)
- फिडरप्यानल -[अं. ना.] ट्रलीबसको लाइनलाई विद्युत शक्ति पूर्ति गराउने एकाइ । (नेशासा, २०५७ :९१५)

त्यसैगरी शिक्षासँग सम्बन्धित विभिन्न पारिभाषिक शब्दहरू समेत समावेश गरिएको छ । जस्तै;

- विद्यावारिधि [सं.पुं] कममा कम स्नातकोत्तर शिक्षा हासिल गरेकाले विश्वविद्यालयबाट अनुमति लिई अनुसन्धानात्मक शोधग्रन्थ तैयार गरेर स्वीकृत भएमा विश्वविद्यालयद्वारा दिइने विशिष्ट उपाधि र उपाधिपत्र (पी. एच.डी) पदाचार्य । (नेशासा, २०५७ :१२०६)

यसरी नेशसामा विज्ञान, कानून शिक्षा, स्वास्थ्य, प्रविधि आदि पक्षसँग सम्बन्धित शब्दहरूलाई प्रविष्टि दिइएको छ । अर्को उदारहण हेरौं ।

- भाइरल - इन्फेक्सन [अं.नां.] सरुवा रोगका किटाणुद्वारा फैलने एक रोग (नेशासा, २०५७ :१०००)

कोशमा साहित्यशास्त्र, भाषा, समाजशास्त्र, दर्शन, प्रशासन, साहित्यसँग सम्बन्धित विशिष्ट खालका शब्दहरूलाई पनि समेटेको देखिन्छ । सुचना प्रविधि सँग बृहत्प्रचलित शब्द इमेल तथा इन्टरनेटलाई कोशमा राखिएको छैन भने जातिगत संस्कृतिको शब्दलाई यसरी उल्लेख गरिएको छ ।

- ओखापाङ्गोफिर्ता -[ओखरपाङ्गो + फिर्ता, ना.] गुरुडजातको पारपाचुके सम्बन्ध विच्छेद । (नेशासा, २०५७ :१९७)

#### ५.२.४ सम्बन्धपरक शब्द

सम्बन्धपरक शब्दहरूले व्याकरणात्मक प्रकाय जनाएका हुन्छन् । यस्ता शब्दहरूको आफ्नो कुनै अर्थ नभई विभिन्न शब्द, पद तथा पदावलीका साथै वाक्यहरूबीच पारस्परिक सम्बन्ध स्थापित गर्दछन् । नेशसामा समाविष्ट शब्दहरूलाई यसरी उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

- ले -[विभक्ति, प्रत्य.] नाम वा सर्वनामसँग जोडिएर कर्ता वा करणको रूप बनाउने विभक्तिबोधक अव्ययधर्मी प्रत्ययः करण कारक तृतीया विभक्तिको द्वारा साथ मार्फत आदि अर्थको ठाँउमा प्रयोग हुने प्रत्ययधर्मी शब्द । (नेशासा, २०५७ : ११७१)
- बाट -[विभ. प्र.] अपदान कारक वा पंचमी विभक्तिमा लाग्ने एक प्रत्ययवाची शब्द, देखि देखिन, देखुन भन्दा । (नेशासा, २०५७ : ९५३)
- बरु -[सं वरम, संयो] त्यसो भए त, त्यसो भन्दा त, होइन भने, तद्बिसेक तैबिसेकः वा यद्वा अथवा कि त । (नेशासा, २०५७ : ९४२)
- लाई -[प्रत्यय] व्याकरणअनुसार कर्म सम्प्रदानमा र कहिलेकाही सम्प्रदान र अधिकरण कारकको भाव बोधसमेत गराउने तथा द्वितीया विभक्तिमा आफू लुप्त रहेर पनि प्रयोग हुने रूपसाधक प्रत्यय । (नेशासा, २०५७ : ११६०)
- मा -[सं. मध्य, विभ.] सप्तमी विभक्ति वा अधिकरण कारकको चिन्ह बुझाउने प्रत्यय रूप भाषामा प्रयोग हुने जुनसुकै पदविभागका शब्दमा पनि पछिल्लिर जोडिइ अर्थमा उपर - प्रति - माथि - मध्ये - तिर - तर्फ -निमित्त - भित्र - नेर - समक्ष-तदर्थ आदिको भाव बुझाउने विभक्त्यन्त प्रत्यय । (नेशासा, २०५७ : १०५८)

नेशसामा यसबाहेक तर, को, परन्तु, कि, द्वारा, तापनि, भने र परन्तु जस्ता शब्दहरूलाई प्रविष्ट गराइएको छ भने नो, रा, का जस्ता शब्दहरूलाई राखिएको छैन ।

### ५.२.५ रिक्त शब्द

रिक्त शब्दहरू कोश निर्माणका सन्दर्भमा आवश्यक मानिन्छन् । यीनिहरूको छुट्टै आफ्नै खालको अर्थ नभए पनि यसले अर्थ निर्धारणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ । नेशसामा मुल प्रविष्टिको मात्र निर्धारण गरिएकाले उपप्रविष्टिको अभाव देखिन्छ । यसैले रिक्त शब्दहरूलाई पनि मूल शब्दसँगै जोडेर कोशमा राखिएको छ । तरपनि, अर्थापनका क्रममा रिक्त शब्दलाई उल्लेख गर्दै त्यससँग जोडेर केही शब्दको अर्थ निर्धारण गरिएको छ । साथै त्यस्ता रिक्त शब्दहरूलाई उल्लेख गरिए पनि तिनीहरूलाई स्वतन्त्र रूपमा अनेक अर्थमा अर्थ्याइएको छ तर अरू शब्दसँग जोडेर अर्थ निर्धारण गरिएको छैन । केही रिक्त शब्दहरूको प्रयोगको अवस्थालाई यसरी देखाउन सकिन्छ ।

- शाला -[सं. स्त्री.] घर, गृह, घरको एक खण्ड कोठो: रुखको कानुबाट फाटेर निस्केको मूल हाँगो: यौगिक शब्दका : धर्मशाला, गजशाला, यज्ञशाला, अखशाला, पाठशाला । (नेशसा, २०५७ :१२४३)
- कार -[सं.पु.] व्याकरण शास्त्र अनुसार -समास प्रक्रियामा कर्म उपपद भई ( अघिल्लो शब्द कर्मवाचक बनी) उत्तरपद (पछाडिको शब्द) बाट विशेषण अर्थ बोध गराउने शब्द: कोशकार, काव्यकार (नेशसा, २०५७ :२५४)
- दान-[परसर्ग] नामवाचक शब्दसँग जोडिएर सो नामवाचक शब्दको आधार अर्थ बुझाउने अव्ययवाची शब्द -पिकदान, कमलदान, खानदान, फूलदान । (नेशसा, २०५७ :६५७)
- वान -[सं.प्रत्य] भएको, जस्तै, वराबरी आदि अर्थ बोध, गराउने प्रायः नामवाची शब्दका पछिल्लिर जोडिन जाने अव्ययधमी परसर्ग शब्द : धनवान, दयावान, तेजवान । (नेशसा, २०५७ :११९३)

यहाँ यस्ता शब्दहरूले उपप्रविष्टि अन्तर्गत रहेर अर्थ निर्धारण नगरेकाले नेशसामा यस्ता शब्दहरूलाई मूल शब्दकै रूपमा लिइएको छ । नेशसा सन्दर्भपरक कोश भएकाले यस्ता शब्दहरूको प्रविष्टि गराउनु समीचिन नै ठहर्छ तर उपप्रविष्टिको व्यवस्था गरी अर्थ



स्पष्ट पार्दा अर्थगत पक्ष अभ् स्पष्ट हुने देखिन्छ । कोशमा यस्ता शब्दहरूलाई प्रविष्टि दिइए पनि माथिका उदाहरणबाहेक सन्दर्भ सङ्केत नगर्नु कमजोरी मान्न सकिन्छ ।

### ५.२.६ समस्त शब्द

दुई वा दुईभन्दा बढी शब्दहरू बीच परस्परमा विकार आएर वा नआई पनि संयोजित भई एउटै अर्थ दिने गरी बनेका शब्दलाई समस्त शब्द भनिन्छ । यस्ता शब्दहरू वाक्यात्मक प्रकार्यका दृष्टिले विभिन्न शब्दवर्गीय भूमिकामा रहने गर्दछन् । समस्त शब्दहरू रूपगत आधारमा विकारी र अविकारी र अर्थगत आधारमा अनुमेयार्थी र अन्यार्थी गरी दुई प्रकारका पाइन्छन् । नेशसामा समस्त शब्दहरूलाई प्रविष्टि दिइएको छ ।

- वेतनभोगी -[सं.वि.] जागिरदार, जागिरे, कर्मचारी, वेतनभोगी (नेशसा, २०५७ : १२२६)
- बाढीपीडित -[बाढी + पीडित, वि.] बाढीले गर्दा धनजनहीन भएको । (नेशसा, २०५७ : ९५४)
- डरछेरुवा -[डर + छेरुवा, वि.] डराउने स्वभावको, कातर, थर्कमान, भीरु । (नेशसा, २०५७ : ५८०)
- रतन्धो -[सं.रात्र्यन्त्र, ना.] रात परेपछि आँखाले नदेखिने रोग, रतौधी.... (नेशसा, २०५७ : १११७)
- नरोत्तम -[सं.पुं] विष्णु, भगवान, मनुष्य श्रेष्ठ, उत्तम मानिस । (नेशसा २०५७ : ७२३)

यहाँ यी शब्दहरू तत्पुरुष समास प्रक्रियाबाट निर्मित भएका शब्दहरू हुन् । यसमा बीचमा विभक्ति लोप भई यस्ता शब्दहरू निर्मित हुन्छन् । तर, तत्पुरुष प्रक्रियाद्वारा निर्मित हुने शब्द भाइमारा समावेश गरिएको छैन र रतन्तो शब्दको स्रोतमा रात्र्यन्त्र उल्लेख गरिएको भएपनि नेबृशमा रात्र्यन्त्र उल्लेख गरिएको छ । त्यसैगरी नेशसामा प्रविष्टि पाएका थप केही शब्द हेरौं ।

- पञ्चतत्व -[सं.न.]पृथ्वी- जल- तेज- वायु र आकाशको समुदाय:..... (नेशसा, २०५७ : ७७९)
- शीतोष्ण -[सं.वि.] ठन्डी र गर्मी, चिसो र न्यानो: तातो पनि चिसो पनि भएको (नेशसा, २०५७ : १२४९)
- बामपुङ्के -[वाम +पुङ्के, वि.] ज्यादै पुङ्को बाउने, वामन । (नेशसा, २०५७ : ९५६)

यहाँ द्विगु समासबाट निर्मित शब्दहरूलाई प्रविष्टि दिइएको छ । यसमा कर्मधारय समासका बामपुङ्के, आजन्म, जस्ता शब्द समेटिनुका साथै बहुव्रीही समासद्वारा निर्मित दशासन, लामपुच्छे, नकटो, मखिबुट्टे, माछापुच्छे, सयपत्री, निमुखो आदि शब्दहरू समाविष्ट गरिएको छ ।

#### ५.२.७. उखान टुक्का र उद्धरण

भाषाको विकाससँगै भाषाको सामाजिक र सांस्कृतिक सापेक्षतामा भाषाले विभिन्न विशिष्टताहरू निर्माण गरेको हुन्छ । हरेक भाषामा विभिन्न उक्तिहरू, टुक्काहरू र उद्धरणहरू रहेका हुन्छन् । जसको प्रयोग विभिन्न सन्दर्भहरूमा गरिन्छ । उखानको प्रयोग हरेक समाजका भाषिक व्यवहारमा व्यापक रूपले हुने भएकाले कुनै पनि भाषाको संरचनात्मक तथा तुलनात्मक अध्ययन गर्न पनि यसले निकै सहयोग पुर्याउँछ । यस आधारमा कुनै पनि भाषाको शब्दकोश निर्माण गर्दा त्यस भाषासँग सम्बन्धित उखान टुक्का तथा उद्धरणहरूलाई पनि समाविष्ट गर्नु आवश्यक हुन्छ । नेशसामा उखान, टुक्का र उद्धरणसँग सम्बन्धित प्रविष्टि दिइएको छ । शब्दकोशमा दिइएको जानकारी अनुसार ५ सय जति वाक्पद्धति प्रविष्टि गरिएको भनिएको छ । जसलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

- पानी पिउन नपाउनु -[वाक्य.] खुत्रुक्क मर्नु, मरिहाल्नु (नेशसा, २०५७ :८२९)
- माछा - माछा भ्यागुतो -[वाक्य.] केटाकेटीलाई चोरकी औंला ठाडो पाउँ हल्लाउँदै देखाइ समात्न लाउँदा बूढी औंला पक्राई भुक्क्याउँदो एक बालखेल (नेशसा, २०५७ :१०६०)
- खाइ न पाइ -[खानु न पाउनु , ना.] खानु न पाउनु बेर्थ हुने काम, बिनसिति दुः ख पाउनु पर्ने स्थिति । (नेशसा, २०५७ :३२१)

कोशमा वाक्पद्धति भनी उल्लेख गरिएको यस्ता पद समूहहरू उल्लेख्य मात्रमा रहेका देखिन्छन् । यो यसको सकारात्मक पक्ष मान्न सकिन्छ । हुनत नेशसाले समुच्चायक पदावलीलाई बढी मात्रमा प्रविष्टि दिएकाले पनि टुक्काले प्रविष्टि पाएको हुनसक्दछ । उखानहरू मुलप्रविष्टिमा समावेश गर्नु वाञ्छनीय नभए पनि अर्थापनका सन्दर्भमा त्यसको प्रयोग सन्दर्भ केलाउनु आवश्यक हुन्छ । तर कोशमा उखानको प्रयोग पक्षलाई त्यति उल्लेख गरिएको पाँइदैन । नेशसामा प्रयोग गरिएका केही टुक्कालाई यहाँ उल्लेख गरिन्छ ।

- चक्कर खेलाउनु -[चक्कर+ खेलाउ + नु. वाक्य.] समस्यामा फसाउनु, अपठेरोमा पार्नु, दुः ख दिनु । (नेशसा, २०५७ :४१५)

- छाती खोलेर बोल्नु -[वाक्प.] अत्यन्त विश्वासले मनको कुरो बताउनु, अति विश्वास गर्नु ; धक वा मन खोलेर वा फुकाएर बोल्नु वा भन्नु । (नेशासा, २०५७ :४७३)
- माँगीखाने भाँडो -[वाक्प.] अन्यत्र र अर्को कुनै काम नलाग्ने र कमाउन निर्वाह गर्न मात्र जहाँ जसरी पनि प्रयोगमा आउने एउटै मात्र साधन वा युक्ति । (नेशासा, २०५७ :१०५९)

कोशमा शब्दको प्रयोग पक्षलाई पनि नकेलाइएको हुँदा उखान तथा उद्धरणहरू प्रयोग भएको देखिँदैन । अन्य एकभाषी कोशभन्दा भिन्न रहेर प्रविष्टिमा नै वाक्पद्धतिहरूलाई प्रवेश गराउनु यसको सकारात्मक पक्ष मान्न सकिन्छ ।

### ५.२.८ व्यक्तिवाचक शब्द

सामान्यतया व्यक्तिवाचक शब्दहरू शब्दकोशमा समावेश गरिँदैन । कोशमा व्यक्तिवाचक नामको खास भूमिका नहुने भएकाले कोशमा यस्ता शब्दहरूको प्रविष्टि आवश्यक नदेखिए पनि कतिपय निश्चित व्यक्ति, स्थान, ऐतिहासिक महत्त्व बोकेका स्थलहरू कोशमा समावेश गर्नु वाञ्छनीय हुन्छ । नेशासामा विभिन्न व्यक्ति, स्थान, संस्था, धार्मिक स्थल, मठ, मन्दिर आदि शब्दहरूको प्रविष्टि दिइएको छ । यसमा धार्मिक स्थल ऐतिहासिक व्यक्तिका नाम, नदीका नामलाई यसरी राखिएको छ ।

- लुम्बिनी -[सं. स्त्री.] नेपाल अधिराज्यगत पश्चिमाञ्चल क्षेत्रको रूपन्देही जिल्ला अन्तर्गतको प्रसिद्ध एक प्राचीन वनः गौतमबुद्धको जन्मस्थल :नेपालको चौध अञ्चलमध्येको एक अञ्चल । (नेशासा, २०५७ :११७०)
- अंशुवर्मा -[सं. पु.] ऐतिहासिक नेपालको लिच्छवि युगका राजा शिवदेवका महासामन्त र पछि राजाकै रूपले शासन चलाउने र तत्कालीन विश्वविख्यात कैलाशकुल भवनका निर्माता प्रसिद्ध शासक भृकुटी मैयाका पिता । (यी दुवै नेपालका राष्ट्रिय विभूतिको मान्यतामा प्रसिद्ध छन् ।) (नेशासा, २०५७ :२१०)
- नेपालराजकीयप्रज्ञा प्रतिष्ठान -[सं. न.] वि.सं. २०१४ सालमा संस्थापित नेपाली भाषा साहित्य कलाको संरक्षण र संवर्द्धनका लागि विशिष्ट विद्वानहरूको श्री ५ महाराजधिराजको संरक्षण प्राप्त सभा वा प्रतिष्ठान .....(नेशासा, २०५७ :७६६)
- नारायणी -[सं. स्त्री.] .... नेपालका सप्तगण्डकी मिलेर बनेको महागङ्गा (नेशासा, २०५७ :७३५)

कोशमा विभिन्न स्थानका नाम, पौराणिक व्यक्तित्व ऐतिहासिक व्यक्तिका नाम पनि समावेश गरिएको छ । जसमा विभिन्न देशका नाम, पदक, पुरस्कार आदि पनि समावेश गरिएको पाइन्छ । केही थप उदाहरण हेरौं ।

- नारद -[सं. पु.] व्याकरण अनुसार सदासर्वदा पितृहरूलाई श्रद्धाञ्जलि दिने भनी प्रसिद्ध भएका देवर्षिहरूमा मुख्य महर्षि ..... (नेशासा, २०५७ :७३५)

- तिलौराकोट -[तिलौरा + कोट ] नेपाल अधिराज्यको लुम्बिनी अंचल कपिलवस्तु जिल्ला - तौलिहवा बाजरबाट उत्तरमा वाणगंगा तटको प्रसिद्ध ऐतिहासिक स्थल । ( नेशसा, २०५७ :६१६)

त्यसैगरी गीर्वाणयुद्ध विक्रम शाह, त्रिभुवन, नेपाल, भारत, चीन, अमेरिका जस्ता देशका नाम समावेश गरिएको छ भने नालापानी जस्तो प्रसिद्ध स्थलको नाम समावेश गरिएको छैन । त्यसैगरी पश्चिम नेपालको प्रसिद्ध नदी वाणगङ्गालाई पनि समावेश गरिएको छैन ।

### ५.२.८ समुच्चयात्मक अभिव्यक्ति

यसमा दुई वा दुई भन्दा बढी शब्दहरूको सम्मिलन रहेको हुन्छ । दुईवटा शब्दको योग भएपछि वास्तविक अर्थ प्रकटित हुन पुग्दछ । यसरी समुच्चमा अर्थिने संरचनालाई छुट्टाछुट्टै टुक्रा पारेर विश्लेषण गर्दा अर्थ प्राप्त हुन सक्दैन । यसकारण शब्दकोशमा त्यस्ता शब्दहरूलाई प्रविष्टि दिनु आवश्यक हुन्छ । नेशसामा त्यस्ता शब्दहरू प्रशस्त मात्रमा प्रविष्टि दिइएको छ । यसमा उपप्रविष्टिको व्यवस्था नगरिएकाले त्यस्तो स्थिति देख्न सकिन्छ । जस्तै;

- निर्णयकमताधिकारी -[सं.पु./वि.] निर्णायक मत दिन पाउने पद वा अधिकार आफ्नो जिम्मामा भएको व्यक्ति, अध्यक्ष, सभापति, प्रमुख (नेशसा, २०५७ : ७५१)
- विभागीयकारबाई -[सं.विभागीय + कार्यवाही, ना.] कर्मचारी माथि विभागीय प्रमुखमा रहेको अधिकार अनुसार गरिने सजाय सम्बन्धी कारबाई; सम्बन्धित विभागबाट नै टुङ्गो लाग्ने कामकुरो (नेशसा, २०५७ : १२११)
- तीतेगोलकाँक्री -[तीते + गोलकाँक्री, ना. ] तीतो स्वाद हुने एक जातको गोलकाँक्री । (नेशसा, २०५७ : ६१६)

कोशमा हयाम्पे, ऍसलु, कैफियत, तलब, प्रतिलोम -विवाह, पोटेपेउता आदि जस्ता शब्दहरूलाई प्रविष्टि दिइएको छ । कोशमा यस्ता खालका समुच्चयात्मक शब्दहरू प्रशस्त दिइएको छ । थप केही उदाहरण हेरौं ।

- सर्पमाली -[सं. पु. ] शिव, शङ्कर, महादेव । (नेशसा, २०५७ : १२९५)
- मनोगतवाद -[सं. पु. ] भौतिकवादी दृष्टि नलिई स्वविवेकले निर्णय नै ठीक ठान्ने र अनुमानका आडमा कुनै पनि निर्णय वा ठोकुवा गर्ने मत वा सिद्धान्त । (नेशसा, २०५७ : १०४१)

### ५.२.१०. सङ्क्षेप तथा परिवर्णी शब्द

भाषा समुदायमा प्रयोग प्रचलित सामाजिक वस्तु हो । सामाजिक प्रयोगका आधारमा त्यससँग सम्बन्धित शब्दहरूको संरचना तथा अर्थमा भिन्नता देखापर्दछ । प्रयोगका आधारमा

विभिन्न संस्था, निकाय तथा विभिन्न पदावलीहरूलाई सङ्क्षेपिकृत रूपमा प्रयोग गर्ने गरिन्छ । यही प्रयोग प्रचलनलाई आधार बनाएर शब्दकोशमा बृहत्प्रचलित शब्दहरूलाई प्रविष्टि दिनुपर्दछ । नेशसामा केही दुई चार शब्दहरू बाहेक सङ्क्षेपिकृत रूपको प्रयोग गरिएको पाँइदैन । कोशमा प्रविष्टि दिइएका सङ्क्षिप्त शब्दलाई निम्नानुसार हेर्न सकिन्छ ।

- टिबी -[अं. ना. ] दूरदर्शन, टेलिभिजन । (नेशसा, २०५७ : ५५९)
- नेरु -[नेपाली +रूपैया, ना ] नेपाली रूपैयाको सांकेतिक नाम । (नेशसा २०५७ : ७६६)

यहाँ टेलिभिजनको सङ्क्षिप्त रूप सामान्यतः टिभी हुने गर्दछ । तर कोशमा टिबी लेखिएको छ । यसले अर्थगत द्विविधा सिर्जना गर्ने देखिन्छ । नेपाली भाषामा अत्यधिक प्रचलनमा सङ्क्षिप्त शब्दहरू रहेका छन् । जस्तै;

अदुअआ, गाविस, गैसस, गोप, जबरा, त्रिवि, नेराप्रप, रासस, राप्रपा, विनि, मावि

यस्ता शब्दहरूलाई नेशसामा प्रविष्टि दिइएको छैन भने सबैको पूर्ण रूप दिइएको छ । यस आधारमा प्रचलित सङ्क्षिप्त शब्दहरूलाई कोशमा प्रविष्टि दिनु आवश्यक हुन्छ ।

### ५.२.११ निपात

निपात भाषाका विशिष्ट खालका एकाइ हुन् । अर्थगत हिसाबले यिनीहरूको महत्त्वपूर्ण भूमिका नभएपनि प्रयोगगत हिसाबले भाषिक सहजता तथा मिठासका लागि यसको प्रयोग गरिन्छ । नेशसामा नेपाली भाषामा प्रयोग प्रचलनमा रहेका निपातलाई मूल प्रविष्टिमा समाविष्ट गरिएको छ । जस्तै :

- ल -[निपात, अव्य ] मञ्जुरी - आश्चर्य - प्रेरणा - आग्रह - दुःख आदि । प्रकट गर्दा प्रयोग हुने अव्ययधर्मी शब्द, लौ, भो । (नेशसा, २०५७ : ११४६)
- त -[अव्य. निपा. ] कुनै वाक्य वा शब्दलाई जोड दिँदा वा अरूको कुरामा सही थाप्दा प्रयोग हुने निपात [क्रि. वि. ] त्यसो भए, भने । (नेशसा, २०५७ : ५९६)
- पो -[प्रा.पउः निपा. ] भनाइलाई जोड दिँदा - निश्चयपूर्वक भन्दा वाक्य वा शब्दमा नजोडिई स्वतन्त्ररूपले प्रयोगमा आउने अव्ययधर्मी शब्द (नेशसा, २०५७ : ८६४)

यी उदाहरणलाई हेर्दा निपातको अर्थगत निकटतालाई केलाउँदै यसको व्याकरणिक कोटि समेत निर्धारण गरिएको छ । 'ल' को परिचय र कोटि केलाइएको छ भने 'पो' को व्युत्पत्तिगत स्रोत समेत उल्लेख गरिएको छ । ल र त का स्रोत खुलाइएको देखिँदैन । कोशमा समाविष्ट थप केही उदाहरण हेरौं ।

- हो -[छु + ओ, ना. ] 'हुनु' क्रियाको आज्ञाबोधक भाव बुझाउने वा समर्थनको भाव बुझाउने शब्द । [निपा.] स्वीकृत - संतोष जनाउने अव्ययबोधक शब्द, अँ, हँ, हुन्छ, ठीक । (नेशसा, २०५७ : १३९९)
- नै -[प्रा.णम्, अव्य. ] वाक्य रचनामा मात्र चाहिँ जस्ता शब्दको भाव र अर्थमा विशेष जोड दिन प्रयुक्त हुने एक निपात वा अव्ययवाची शब्द । (नेशसा, २०५७ : ७६७)

यी उदाहरणलाई हेर्दा हो को व्युत्पत्ति प्रक्रिया देखाइएको छ भने निपा भनेर बीच भागमा उल्लेख गरिएको छ । त्यसैगरी 'नै' को स्रोत समेत खुलाइएको छ । प्रविष्टि पाएका निपातहरूको व्याख्यागत तथा प्रस्तुतिगत विविधता रहेपनि कोशमा व्यारे, कुन्नि सायद जस्ता निपातलाई समाविष्ट गरिएको छ भने 'क्या' लाई समावेश गरिएको छैन ।

### ५.३ प्रविष्टि विधानका दृष्टिले शब्दसागरको अध्ययन

शब्दकोशमा शब्द समावेश गराउने प्रक्रियालाई प्रविष्टि भनिन्छ । शब्दलाई कोशमा समावेश गराउने सन्दर्भमा विभिन्न खाले सूचनाहरू प्रस्तुत गर्नुपर्दछ । प्रविष्टि विधानका क्रममा वर्णविन्यास, व्याकरण निर्देश, स्रोत, उच्चारण, व्युत्पत्ति आदिजस्ता प्रक्रियाहरू पर्दछन् । यस आधारमा नेशसामा प्रविष्टि विधानका युक्तिहरूलाई प्रयोग गरिएको देखिन्छ । अघिल्ला कोशहरूले समाविष्ट गर्न नसकेको उच्चारणको प्रक्रियालाई यसले पनि अवलम्बन गरेको पाइँदैन । शब्दको स्रोत पहिल्याउनुका साथै व्युत्पत्ति केलाउने प्रयास यसले गरेको देखिन्छ । नेशसाको प्रविष्टि विधानको प्रक्रियालाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

#### ५.३.१ वर्णविन्यास

कोशमा शब्दहरूको प्रविष्टिका क्रममा वर्णविन्यासको व्यवस्थापन महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । कोशमा वर्णविन्यासको क्रम बहुप्रचलित तथा व्याकरणिक मान्यतामा आधारित रहेर गर्नुपर्दछ । नेशसामा वर्णविन्यासको क्रमलाई यसरी प्रस्तुत गरिएको छ ।

१. स्वर वा अच् :- अँ, अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ, लृ, लृ, ए, ऐ, ओ, औ, अं, अः
२. व्यञ्जन वा हल् :- क, क्ष, ख, ग, घ, ङ, च, छ, ज, झ, भ, ञ, ट, ठ, ड, ढ, ण, त्, ञ, ट, ठ, ड, ढ, ण, त, थ, द, ध, न, प्, फ्, ब्, भ्, म्, य, र्, ' ' , ल्, व्, श्, ष्, स्, ह् ।
३. इ, ङ्, ण, न, म = यी वर्ण आफू जोडिन पुगेका वर्णको स्थान (जातमा) फेरिन्छन् , विन्दुरूपमा रहन्छन् । यिनलाई अनुनासिक (नाके) भनिन्छ ।

४. य, र, ल, व= यी वर्ण सम्प्रसारण हुने र, इ, ए, ऐ ऋ, ऌ, लृ, उ, ऊ, ओ, औका ढङ्गमा उच्चारित हुन्छन् ।
५. श, ष, स (ह)= यी आफू जोडिन पुगेका वर्णका जातमा फेरिएर पनि उच्चारणमा आफ्नै पन राख्छन् । तर (ह) चाहिँ कहीं विसर्ग (:दवासविन्दु) बनिदिन्छ ।
- : (क+ अ= क : स् + अ = स: क् + ष् +अ = क्ष ; ज + ञ् = ज्ञ; त्+ र +अ = त्र ।
६. 'त' - कान (जोर आकार) काननानी (अ + अ = आकार, क + आ = का)
- 'ति' - बाइमात्रा (द्वस्व इकार क + इ = कि)
- 'ती' - दाहिने (दाँया मात्रा) (दीर्घ ईकार , ख + ई =खी)
- 'तु' - तलकुल्ले (द्वस्व उकार = वर्णको खुट्टामा, ग् + उ =गु )
- 'तू' - वर्धन्ने (दीर्घ उकार = ऊ, घ् + ऊ = घू, र + ऊ = रु) ।
- 'तू' - लख (वर्णको मास्तिर रहने, एकार एकलख = अ+ अ वा इ (च + ए = चे)
- 'तै' - दोलख ( एकार, दोबरलख , आ+ इ = ऐ, छ +ऐ = छै )।
- 'तौ' - लखकानो (लख र कान भएको, ओकार, अ+ उ वा ऊ = ओ, ज + ओ = जो )।
- 'तौ' - दोलखकान्ना (दोबर लख र कान भएको, औकार, आ+ उ वा ऊ = औ, भ्+ औ = भौ )।
- 'तः' - शिरविन्दु (शिरमा रहने विन्दु, शिरथोप्ली , अं- कार, अ+म= अं, अम) ।
- 'तः' - चन्द्रविन्दु (अनुस्वार - नाकेस्वर ; शिरमा रहने अर्धचन्द्र, ब्, ब+ आँ = बाँ ) ।
- 'तः' - दवासविन्दु (दुईविन्दु - थोप्लीसँगै भएको, अः कार, अ+ = अः ; वा + : =वाः
- 'तृ' - खुट्टो दोब्याउ (द्वस्व ऋकार, ऌ + इ = रि, क्, + ऋ = कृ: ह्+ ऋ = हृ ) ।

- ‘ ँ ’ - खुट्टो दोबर दोव्याउ (दीर्घ ऋकार, ँ + ई = ऋ वा री ) ।
- ‘ ऌ ’ - रेफ (आधा रकार , क+ र् वा ृ + र = कर् ) ।
- ‘ ड ’ - डिक (डिको, वर्णको शिरको धर्सो- तेर्सो) ।
- ‘ ण ’ - कच (वर्ण ढाकेर मन्तिर रहने धर्सो -तेर्सो ) ।
- क् + अ = क, कपुरी (क पूर्ण, ककरी, ककारे) ‘क’ ककार ।
- ग् + अ = ग, गाइगोडे (गाईखुरे, गरगरे) ‘ग’ गकार ।
- ख् + अ = ख, खपटे ( खरी, खरायो) ‘ख’, खकार ।
- घ् + अ = घ, घरजस्तो (घडी, घरघरे), ‘घ’, घकार ।
- ङ् + अ = ङ, नाकथोप्ली (डाउँसुरी, डयाउँडयाउँ ) ‘ङ’ ।
- च् + अ = च, चरीचुच्चे (चचहै) ‘च’ चकार ।
- छ् + अ = छ, छाते (छाता, छतरी, छताछुल्ले) ‘छ’ छकार ।
- ज् + अ = ज, (डाडु डाडुजस्तो) ‘ज’, जकार ।
- भ् + अ = भ, खुट्टीमाग्यो (भाँभर, भारी) ‘भ’ भकार ।
- ञ् + अ = ञ, (गोरुसिगै) ‘ञ’ ञकार ।
- ट् + अ = ट, ओठकाट्यो (ओठ फाग्यो) ‘ट’ टकार ।
- ठ् + अ = ठ, ओठ मिलायो (ओठ जोग्यो, ठठेरो) ‘ठ’ ठकार ।
- ड् + अ = ङ, डाडुङ्गे (छुँडीकोप्रे, डँडाल्ने) ‘ङ’ ङकार ।
- ढ् + अ = ढ, कुकुरपुच्छे (ढकायो, गुँडुल्के) ‘ढ’ ढकार ।
- शा् + अ = शा वा ण, तीनधर्के (तीनखुट्टे) , ‘ण’ णकार ।
- त् + अ = त, कोदालीपाते (कोदाली, कोदाले) ‘त’ तकार ।
- थ् + अ = नत्थ लाग्यो (नत्थ जस्तो, थनरे) ‘थ’ थकार ।
- द् + अ = द, दहीले (दहीठेके) ‘द’ दकार ।
- ध् + अ = ध, काँधलौरी ‘ध’ धकार ।
- न् + अ = निहुरमुन्टी (निहुरे) ‘न’ नकार ।
- प् + अ = प, पाटी (पानीपोखरी) ‘प’ पकार ।
- फ् + अ = फ, छोरीबोक्यो ‘फ’ फकार ।
- ब् + अ = ब, बाटुलो (पेटचिग्यो) ‘ब’ बकार ।



भ् + अ = भ, नराम्रो (भकारी) 'भ' भकार ।  
 म् + अ = म, राम्रो 'म', मकार ।  
 य् (इ)+ अ = य, बूढो (यमराजे, खाली) 'य' यकार ।  
 र् + अ = र, खाँबे (खम्बे) 'र' रकार ।  
 ल् + अ = ल, हात माग्यो 'ल' लकार ।  
 व् + अ = व, तलथोप्ली (रित्तो) 'व' वकार ।  
 श् + अ = श, मोटो (तालब्बे) 'श' शकार ।  
 ष् + अ = ष, पेटफाच्यो (पेटचिरा, मूर्धन्ने) 'ष' षकार ।  
 स् + अ = स, पातलो (दन्ते, दन्त्य) 'स', सकार ।  
 ह् + अ = ह, दुईगोडे 'ह', हकार ।  
 क् + ष+ अ = क्ष, छेत्री (क्षत्री) 'क्ष', क्षकार ।  
 त् + र् + अ = त्र, तर्साउने 'त्र' त्रकार ।  
 ज+ञ् + अ = ज्ञ, ज्ञानी (गाँठोपाच्यो) 'ज्ञ' ज्ञकार ।

यसरी वर्णविन्यासको क्रमलाई नेशसाले यसरी स्पष्ट पारेको देखिन्छ । नेपाली भाषाको एउटा निश्चित खालको वर्णानुक्रम व्यवस्था रहेको देखिन्छ । हालसम्मका कोशहरू पनि त्यसै अनुरूप निर्माण भएका देखिन्छ । तर, नेशसाले पूर्ववर्ती मान्यताहरू भन्दा भिन्न रहेर वर्णविन्यासलाई प्रस्तुत गरको छ । यसको बारेमा टिप्पणी गर्दै केही विश्लेषकले नयाँ मान्यताको स्थापना भनेका छन् भने केहीले परम्पराको अवहेलना तथा वैज्ञानिक मान्यतालाई वेबास्ता गरेको भन्दै आलोचना गरेका छन् ।

यसरी नेपाली कोशानिर्माण परम्परामा वर्णविन्यासलाई हेर्दा प्राय वर्णविन्यासमा एकरूपता नै देखिन्छ भने अहिले सम्म प्रचलित मान्यता भन्दा नेशसा केही भिन्न रहेको देखिन्छ । समग्रमा नेपाली भाषाको वर्णविन्यासको व्यवस्था अँ, अं, अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ए, ऐ, ओ, औ, कं, क, का, कि, की, कु, कू, के, कै, को, कौ, क्या, क्र, क्ल, क्व, क्ष आदि रहेको देखिन्छ भने कुनै पनि शब्दकोशले प्रविष्टि नदिएको 'अँ' लाई नेशसाले शुरुमै प्रविष्टि दिएको छ । 'अं' लाई चक्रपाणि चालिसेले जस्तै गरी अन्त्य स्थानमा राखिएको छ । नेबृशभन्दा पछि प्रकाशित भएको नेशसाले नेबृशले समेत समावेश नगरेको लृ, लृ लाई समावेश गरेको छ जुन नेपाली भाषामा अप्रचलित नै रहेका छन् । नेबृशले चौथो स्थानमा

प्रविष्टि दिएको वर्ण 'अः' लाई नेशसाले स्वरवर्णको अन्त्य स्थानमा राखेको छ । त्यसैगरी चक्रपाणि चालिसे, रामचन्द्र ढुङ्गानाले समावेश गरेको ऋ लाई नेशसाले प्रविष्टि दिएको छ । व्यञ्जन वर्ण अन्तर्गत यस भन्दा अधि कुनै पनि शब्द कोशले प्रविष्टि नदिएको कँ लाई नेशसाले सुरुमै स्थान दिएको छ । त्यसैगरी चन्द्रविन्दु र शिरविन्दुलाई नेशसामा पृथक ठाँउमा प्रविष्टि दिइएको छ ।

भाषा यादृच्छिक चिन्ह वा सङ्केत व्यवस्था यसको वर्णानुक्रम व्यवस्था पनि स्वतः यादृच्छिक नै हुन्छ (लुइटेल, २०६५ : ९६) । यसकारण पुराना प्रयोग प्रचलनमा आएका मान्यताहरूलाई वर्तमान सन्दर्भमा पनि प्रयोग उपयोग गर्ने गरिन्छ । नेशसाले यसभन्दा अधिदेखि प्रचलित वर्णविन्यासका मान्यताभन्दा केही भिन्न रहेर प्रविष्टि निर्धारण गरेको देखिन्छ । माथि प्रस्तुत गरिएका उदाहरणबाट पनि यो कुरा पुष्टी भएको देख्न सकिन्छ । यसरी वर्णविन्यासका सन्दर्भमा बढी प्रचलित, मानक र शुद्ध रूपलाई मात्र कोशमा प्रविष्टि दिनुपर्दछ । नेशसाका सम्पादकले बहुमान्य नियमहरूकै अनुशासनमा रहेर यो कोश सम्पूर्ण गरिएको भनेका छन् । नेशसामा धेरैजसो वर्णविन्यासको स्थिति हेर्दा परम्परागत व्याकरण तथा प्रयोगका पक्षलाई समेटिएको देखिन्छ । तर, एउटै शब्दका अनेक प्रविष्टि दिइनु, हिज्जे प्रचलित र अप्रचलित दुवै रूपमा दिइएको हुँदा मानक निर्धारण गर्न गाह्रो, पदयोग पदवियोगमा समस्या जस्ता नेशसाका केही वर्णविन्यासगत जटिलताहरू देखा परेका छन् ।

### ५.३.२ उच्चारण

कथ्य र लेख्य चिन्हका बीच भिन्नता भएका भाषामा उच्चारण सम्बन्धी सूचना दिनु आवश्यक हुन्छ । हिज्जे वा लेख्य रूपसँग कथ्य रूप फरक हुने र बलाघात जस्ता उच्चारणका विविध रूप हुने भाषाहरूको उच्चारण दिनु समीचिन ठहर्छ । नेपाली एकभाषी कोश परम्परामा यसभन्दा अधिका कोशहरूले उच्चारणको प्रक्रियालाई समावेश गरेको पाइँदैन । नेशसाले पनि त्यसलाई पछ्याएको देखिन्छ । अन्य कोशहरूले जस्तै: यसले उच्चारणलाई समावेश गरेको छैन । पछिल्लो समयमा देखापरेको वृहताकारको कोशले उच्चारण समावेश गरेको भए राम्रो हुन्थ्यो ।

### ५.३.३ व्याकरण निर्देश

व्याकरणात्मक कार्यका आधारमा नेपाली शब्द नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया, नामयोगी, क्रियायोगी, संयोजक, विस्मयादिबोधक र निपात गरी नौ प्रकारका देखिन्छन् ।

नेशसाले शब्दहरूको व्याकरणिक कोटि निर्देश गर्ने सन्दर्भमा वचन, तिर्यकरूप, द्वित्व, नामयोगी, क्रियायोगी, लिङ्ग र निपात आदिबारे व्याख्या गरेको पाइन्छ। व्याकरणिक कोटी सङ्केत गर्ने सन्दर्भमा त्यस्ता रूपहरूलाई यसरी सङ्क्षेपीकृत गरिएको छ।

एक .	=	एकवचनको रूप
क्रि.	=	क्रियापदबोधक
क्रि . वि.	=	क्रियाविशेषण
क्रि.यो.	=	क्रियायोगी
टु.	=	टुक्कामा प्रचलित
ति	=	तिर्यकरूप
द्वि.	=	द्वित्वप्रत्यय
द्वि. व.	=	द्विवचनात्मक (द्विभार्व)
न.	=	नपुसंकवाची
ना.	=	नामवचाक
ना. यो.	=	नामयोगी
नि.	=	निपातबोधक
वि. बो.	=	विस्मयादिबोधक
विभ.	=	विभक्तिबोधक
सर्व.	=	सर्वनामवाची
संयो	=	संयोजक
स्त्री.	=	स्त्रीलिङ्गी
पू. सं.	=	पूर्वसर्ग

यसरी नेशसामा व्याकरणिक सुचनामा यी सङ्क्षेपीकृत सूची दिइएको छ। कोशमा नामिक पदका रूपमा नाम, सर्वनाम, र विशेषण बारे यसरी उल्लेख गरिएको छ।

किताब -[अ. ना. ] छापिएको वा लेखिएको पत्रपत्रको ठेली ..... (नेशसा, २०५७: २६३)

ऊ -[सं.अदस्.सर्व. ] - प्रथम पुरुषको एकवचनवाची शब्द ..... (नेशसा, २०५७ : १८५)

कालो -[सं. काल, ना. ] सबभन्दा गाढा रङ्..... । [वि. ] अँध्यारो, मैलो, फोहरी धमिलो, कृष्ण..... । (नेशसा, २०५७ : २६४)

यसरी नामिक पदका बारेमा नेशसामा व्याकरणिक सूचना दिइएको पाइन्छ, भने कालो विशेषणलाई पहिले नाम र अर्थको बीचमा विशेषण भनी उल्लेख गरिएको छ । व्याकरण निर्देशका रूपमा यसलाई उपयुक्त मान्न सकिदैन । त्यसैगरी लिङ्ग व्यवस्थामा धेरै शब्दहरूको लिङ्ग छुट्याइएको देखिन्छ, भने सङ्केत चिन्हमा नपुङ्सकलाई 'न .' लेखिएको छ, भने कोशभिन्न यस्तो देखिन्छ ।

- आवाल -[सं. नपु. ] बोटविरुवामा पानी लगाउन बनेको मूलभण्डल (नेशसा, २०५७ : ११९)

त्यसका साथै क्रिया, क्रियाविशेषण तथा द्वित्वबारे यसरी उल्लेख गरिएको छ ।

- भित्रनु -[भित्र +नु, क्रि. ] भित्रि भागमा घुस्नु वा पस्नु वा पुग्नु छिर्नु प्रवेश हुनु, (नेशसा, २०५७ : १००९)
- प्रतिमास -[सं.क्रि.वि. ] प्रतिमहिना, हरेकमहिना महिनैपिच्छे । (नेशसा, २०५७ : ८८१)
- धोइघाइ -[धोइ + (द्वि.), ना.] धुने - पखाल्ने काम ; कमती आयले निर्वाह गर्ने काम; भएभरका कामकाज । (नेशसा, २०५७ : ७११)

नेशसामा र, तर संयोजक, बाट, देखि जस्ता विभक्ति उप, अप, जस्ता उपसर्ग, निपात आदि कुराहरू उल्लेख गरिएको देखिन्छ । सङ्केत सूचीमा एउटा सङ्केत राखिनु र भित्र अर्कै प्रयोग गरिनु, केही छिटफुट दुइवटा निर्देश गरिनु जस्ता कमजोरी नेशसामा रहेको देखिन्छ । यसबाहेक कोशभिन्न समावेश गर्नुपर्ने व्याकरणिक सूचनाहरूलाई नेशसाले समावेश गरेको देखिन्छ । तर, घोडा, छोरा, धमिरा, परेला आदि शब्दको व्याकरणिक सूचनामा तिर्यक रूप भनी उल्लेख गरिएको छैन ।

### ५.३.४ स्रोत

नेपाली शब्दभण्डार संस्कृतका तत्सम, संस्कृतबाट विकसित तद्भवका साथै विदेशी भाषाका आगन्तुक शब्दहरूबाट बनेको देखिन्छ । नेशसामा नौवटा स्रोतबाट शब्दहरू सङ्कलन गरिएको छ । जसमा अङ्ग्रेजी, इटालेली, उडियामूल, किरातीमूल, चिनियाँमूल, जर्मनमूल, जापानीमूल, नेवारी, पूर्तगालीमूल, प्राकृत नेपाली, फारसीमूल, बंगलामूल, संस्कृतमूल आदि क्षेत्रका शब्दहरू समावेश गरिएको छ । नेशसामा प्राकृत भाषालाई विशेष प्राथमिकता दिइएको र दोस्रो स्रोतको रूपमा संस्कृत रहेको छ । नेशसामा समाविष्ट विभिन्न स्रोतका शब्दहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

- यार्सागुम्बा -[तिब्ब. ना. ]..... (नेशसा, २०५७ : ११०५)
- दरवन्दी -[फा.स्त्री. ] कार्यालय संचालनका लागि तलब खाने गरी निश्चित गरिएको पद, ..... (नेशसा, २०५७ : ६४५९)
- गुरुमापा -[नेवा. ना. ] फागुन पूणिमाको रात काठमाडौं टुडीखेलमा भोजन दिइने नेपालको प्राचीन इतिहासप्रसिद्ध एक राक्षस । (नेशसा, २०५७ : ३७१)
- दबदब -[नेवा.ना. ] डमरु जस्तै बजाइने सानो खालको माटोको बाजा । (नेशसा, २०५७ : ६४७)
- भित्र -[प्रा.भिअत्तर, ना.यो. ] ..... (नेशसा, २०५७ : १००९)
- जादु -[फा.जायू.पुं. ] ..... (नेशसा, २०५७ : ५११)
- टेबुलटेनिस -[अं. ना. ] टेबुलमा खेलिने टेनिसखेल (नेशसा, २०५७ : ५६३)
- गिर्जाघर -[पुर्त.इग्रिजिया, ना. ] गिरजाघर (नेशसा, २०५७ : ३६२)
- चप्काउनु -[हि.चिपकाना, क्रि. ] लपक्क लेदो चिज दलेर टाँस्नु जोड्नु । (नेशसा, २०५७ : ४२३)
- पिउरा-[प्रा.पिउडो ना. ] हिमाली लेकमा हुने सानो जातको चरो (नेशसा, २०५७ : ८३६)
- बागलुङ -[मग.वाग+ लुङ, ना. ] ..... (नेशसा, २०५७ : ९५२)

यसरी नेशसामा विभिन्न स्रोतबाट आएका शब्दहरू समावेश गरेको देखिन्छ र जुन क्षेत्रबाट आएका शब्दहरू उही भाषालाई उल्लेख गरिएको छ । संस्कृत हुँदै प्राकृतबाट नेपालीमा आएका शब्दहरूलाई प्राकृत नै भनेर उल्लेख गरिएको छ । यो यसको सकारात्मक पक्ष मान्न सकिन्छ । नेबृश लगायत अन्य कोशहरूले संस्कृतलाई मूल आधार बनाएको देखिन्छ । नेशसामा नेपालीमा अप्रचलित संस्कृतका धेरै शब्दहरू समावेश गरेको देखिन्छ । नेपालीमा प्रयोग प्रचलनमा नआएका शब्दको स्रोत संस्कृत देखाउनु अलि नमिल्दो नै रहेको देखिन्छ । नेशसाले शब्दका स्रोतहरू लगभग उल्लेख गरेपनि केही शब्दहरूको स्रोत भने यसले उल्लेख गरेको छैन । जस्तै;

महुसुर -[मशहूर वि. ] (नेशसा, २०५७ : १०५१)

पिउसो -[पिउसो] -(नेशसा, २०५७ : ८३६)

चंकिलो -[चम्क +इलो, वि.] चमकदार (नेशसा, २०५७ : ४५९)

गुरुमा -[गुरु + आमा, स्त्री.] (नेशसा, २०५७ : ३७१)

यसरी सबै शब्दका स्रोत समावेश गर्न नेशसाले सकेको छैन । सेमिनारको जर्मनीको स्रोतलाई अङ्ग्रेजी भनी देखाइएको छ भने कुनै शब्दको दुइवटा स्रोत पनि दिइएको पाइन्छ । जस्तै;

गर्जगुमान -[सं गर्ज , फा. गुमान] : (नेशसा २०५७ : ३५१)

### ५.३.५ व्युत्पत्ति

शब्दको आगमन स्रोत, मूल रूपबाट क्रमिक विकसित रूपहरू, व्युत्पादन विधि व्युत्पत्ति सम्बन्धी सूचना हुन् । एकभाषी कोशमा शब्दको ज्ञानार्जनका दृष्टिले व्युत्पत्ति प्रक्रिया उल्लेख गर्नु महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । त्यसकारण कोशमा व्युत्पत्ति सम्बन्धी सूचनाहरू सङ्क्षिप्त स्पष्ट र प्रमाणिक हुनुपर्दछ । नेशसालाई सोपपत्तिक कोश पनि भनिएकाले शब्दको व्युत्पत्ति प्रक्रिया उल्लेख गर्नु अनिवार्य हुन्छ । अन्य कोशहरूले गर्न नसकेका व्युत्पत्ति तथा निर्वचन सम्बन्धी कार्य नेशसाले सुरुवात गरेको देखिन्छ तर यसले पनि सम्पूर्ण शब्दहरूको निर्वाचन प्रक्रिया केलाउन सकेको छैन । नेशसामा शब्दहरूको व्युत्पत्ति प्रक्रिया केलाइएका शब्दलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

- आँखो -[प्रा.आख, ना.] आँखा, नैन, नेत्र । (नेशसा, २०५७ : १२१)
- चुर्क्याहट -[चुर्का + याहट, ना.] चुर्क्याइ ... (नेशसा, २०५७ : ४४९)
- तुहाउनु -[तुहु + आउ+ नु, क्रि.] गर्भ गिराउनु ..... (नेशसा, २०५७ : ६२१)
- धार्नी -[सं. धारणी, ना.] बाहु पाउ बराबरको तौल वा ढक । (नेशसा, २०५७ : ७०५)
- दाँवल -[सं. दामल, ना.] बरोबर उमेरको साथी ..... (नेशसा, २०५७ : ६५५)
- न्याउली -[सं. पल्लवी,ना.] पहुँलो फुल्ने जंगली एक बुटो ..... (नेशसा, २०५७ : ८७३)
- नेप्रिनु -[नेप्रो + इ + नु.क्रि.] छाला उल्टिनु ..... (नेशसा, २०५७ : ७६६)
- धस्नु -[धृष + नु, क्रि.]..... (नेशसा, २०५७ : ७०२)

यसरी नेशसामा शब्दहरूको उत्पत्ति प्रक्रिया उल्लेख गरिएको छ तर कालक्रमिक व्युत्पत्ति भने यसमा पाइँदैन । कोशलाई सोपपत्तिक कोश भनिए पनि सबै शब्दहरूका सन्दर्भमा यो अलङ्कार सुहाउँदैन । कोशमा समाविष्ट धेरै शब्दहरूको निर्वचन प्रक्रिया खुलाइएको छैन । अन्य कोशहरूमा नखुलाइएको व्युत्पत्तिलाई भने नेशसाले सुरुवात गरेको देखिन्छ । कोशमा समाविष्ट निर्वचन उल्लेख नगरिएको केही शब्दलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

- कम्युनिज्म -[अं. न. ]..... (नेशसा, २०५७ : २२८)
- कर्षण -[सं. न.] ..... (नेशसा, २०५७ : २३६)
- गत्यवरोध -[सं.पुं.] गतिरोध, बाधा- अडकाउ । (नेशसा, २०५७ : ३४६)
- ज्ञानलक्षण -[सं.स्त्री.]..... (नेशसा, २०५७ : ५३०)
- जन्तुजगत - [सं.ना.] जीवजगत, प्राणीजगत ... (नेशसा, २०५७ : ४९८)

यसरी माथि उल्लेखित लगायतका शब्दहरूका अतिरिक्त अन्य शब्दहरूको पनि निर्वचन उल्लेख छैन तर विभिन्न शब्दहरूको व्युत्पत्ति प्रक्रिया सामान्य ढङ्गले उल्लेख गरिनु नेशसाको सकारात्मक पक्ष मान्न सकिन्छ ।

### ५.४ सारांश

यसरी नेशसामा बृहत क्षेत्रमा शब्दहरूलाई समेटिएको छ । खासगरी संस्कृत अप्रचलित शब्दहरूलाई प्रविष्टि दिइएको छ भने अङ्ग्रेजी स्रोतका शब्दहरूलाई पनि प्रविष्टि दिइएको छ । भाषिका तथा स्थानीय भेदमा प्रचलित शब्दहरूलाई पनि नेशसाले स्थान दिएको छ । यो यसको सकारात्मक पक्ष मान्न सकिन्छ भने केही बहुप्रचलित शब्दहरूलाई समावेश नगर्नु त्रुटिपूर्ण मान्न सकिन्छ । त्यसका साथै अन्य कोशहरूले प्रविष्टि नदिएका लगभग ५०० वाक्पद्धतिलाई नेशसाले स्थान दिएको छ । रिक्त शब्दहरूलाई कोशले स्थान दिएपनि तिनीहरूको सन्दर्भ स्पष्ट पार्न भने सकेको छैन । अझ कोशमा समुच्चयात्मक अभिव्यक्तिको प्रविष्टि पनि धेरै नै देख्न सकिन्छ । अनि नेपालीमा प्रचलित सङ्क्षेपीकृत शब्दहरूलाई प्रायः नराखी पूर्ण रूपलाई प्रविष्टि दिइएको छ ।

अन्य एकभाषी कोशहरूले उल्लेख नगरेका उच्चारणलाई नेशसाले पनि समावेश गरेको छैन भने कोशले धेरै मात्रामा शब्दको व्युत्पत्ति प्रक्रिया उल्लेख गरेको छ । साथै शब्दहरूको स्रोतलाई पनि निश्चित भाषामा लगी उल्लेख गरिएको छ । यो यसको अर्को उल्लेख्य पक्ष हो । वर्णविन्यासका सन्दर्भमा भने यसले केही भिन्न तरिका अवलम्बन गरेको देखिन्छ । यसरी शब्दहरूको चयनमा नेशसाले क्षेत्रलाई फराकिलो बनाएको छ भने अन्य सूचनाहरूलाई पनि यसले समावेश गर्ने प्रयास गरेको छ । केही सीमितताहरू बाहेक प्रविष्टिका दृष्टिले नेशसा उत्कृष्ट रहेको देखिन्छ ।

## परिच्छेद छ

### अर्थविधानका दृष्टिले नेपाली शब्दसागरको अध्ययन

#### ६.१ विषयप्रवेश

शब्दकोशको मूल उद्देश्य कुनै भागका शब्दको वास्तविक र सुस्पष्ट अर्थ निर्धारण नै भएकाले वस्तुतः यसमा पनि अर्थ नै केन्द्रीय तत्त्व प्रमाणित हुन्छ ( लंसाल, २०५७: ११८) । प्रविष्टिको मुख्य भाग मानिने अर्थविधानका निम्ति परिभाषा वा व्याख्या, पर्याय, उदाहरण र वाक्यात्मक प्रयोग मुख्य युक्ति मानिन्छन् । (जुगुस्ता, सन् १९७१ : २५२) । शब्दकोश निर्माण अर्थको व्याख्याका लागि गरिएको हुनाले अर्थविधानलाई कोशको मुटु मान्न सकिन्छ । यसमा शब्दका विभिन्न पक्षमा विविध कोणबाट उल्लेख गरिएको हुन्छ । यो कोशको विधेय भाग अन्तर्गत पर्ने भएकाले प्रविष्टि विधानपछि अर्थका विभिन्न युक्तिहरू प्रयोग गर्दै शब्दका अर्थ स्पष्ट पार्ने कार्य गरिन्छ । नेशसामा शब्दको अर्थ निर्धारण गर्दा विभिन्न विधिहरूको प्रयोग गरिएको छ । कोशमा अर्थ विधानका महत्त्वपूर्ण युक्तिहरू विपर्याय र कोशमा उपप्रविष्टि नराखिएकाले नीडनको पनि व्यवस्था गरिएको छैन । साथै लगभग अन्य एकभाषी कोशहरूले प्रयोग नगरेको चित्राङ्कन विधिलाई पनि यसले पछ्याएको देखिन्छ । अर्थविधानका युक्तिहरूका आधारमा नेपाली शब्दसागरको अध्ययन तथा विश्लेषण निम्नानुसार गरिएको छ :

#### ६.२ परिभाषीकरण

शब्दलाई परिभाषित गर्दा अन्य शब्दहरूद्वारा त्यसमा नीहित अर्थको वर्णन गर्ने कार्य गरिन्छ । परिभाषालाई सरल, स्पष्ट र सङ्क्षिप्त ढङ्गले उल्लेख गरिनुका साथै साङ्केतिक रूपमा प्रस्तुत गर्नुपर्दछ । नेशसामा शब्दका अर्थ बुझाउनका लागि प्रशस्त रूपमा पारिभाषीकरण विधिको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । जस्तै;

- ओ - देवनागरी वर्णमालाको तेरौँ स्वरवर्ण, संस्कृत व्याकरणअनुसार स्वरवर्ण क्रममा छैटौँ गुरुवर्ण आठौँ स्वरवर्ण मानिएको र नेपाली दीर्घ अक्षरको रूपमा उच्चारित हुने ओकार, अचवर्णमा तेरौँ स्थानी अक्षर र सोको प्रतिनिधित्व गर्ने सांकेतिक लेख्यचिन्ह वा लिपिचिन्ह । (नेशसा, २०५७ : १९७)
- छाता -[प्रा.छत्तो .नां.] बाँस वा फलामका डण्डीमा तारका करड वरिपरि जोडी कपडा आदिले खोल्ल लगाउन हुने गरी बनाइएको घाम - पानीको ओढो । (नेशसा, २०५७ : ४७३)



- तिल -[सं.नं.] देवी -देवताको होम वा पितृको तर्पण आदि गर्दा मुख्य साधनको रूपमा रहने मसिनो तैलहन अन्न; (नेशसा, २०५७ : ६१५)
- कुण्डलिनी -[सं.स्त्री. ] मूलधारचक्रैनेर तीनचक्का परेर रहेको नाडी ; षडचक्रको योगाभ्यासमा पहिलो कल्पित सर्प ; मूलधार भित्रको सुषुम्ना नाडीको मन्त्र नै हठयोगको कल्पना गरिएको एक अंग ..... (नेशसा, २०५७ : २७१)

यसरी कोशमा विभिन्न शब्दको परिभाषाका माध्यमबाट अर्थ स्पष्ट पार्ने काम गरिएको छ, भने धेरैजसो अर्थहरूलाई पर्यायका माध्यमबाट केलाउने प्रयत्न गरिएको देखिन्छ । परिभाषाकरणका सन्दर्भमा सङ्क्षिप्तता यस कोशको विशेषता मान्न सकिन्छ । यसले शब्दका अर्थ दिने क्रममा भद्दा रूपमा प्रस्तुति दिएको छैन भने कतिपय सन्दर्भमा अर्थसमेत स्पष्ट नहुने गरी अर्थापन गरेको पनि देखिन्छ ।

### ६.३ पर्याय

प्रविष्ट शब्दको पर्यायद्वारा अर्थविधान गर्ने युक्ति अत्यन्त परम्परागत रूपमा चलिआएको र प्रचलित विधि वा तरिका मानिन्छ । अर्थलाई स्पष्ट पार्ने सन्दर्भमा परिभाषा दिनुका साथै पर्याय, विपर्याय जस्ता युक्तिको प्रयोग गरिन्छ । पर्याय दिँदा परिचित र सामान्य प्रयोग प्रचलनका शब्दहरू प्रयोग गर्नुपर्दछ । नेशसामा अर्थविधान गर्ने क्रममा पर्यायवाची शब्दको प्रशस्त उपयोग गरिएको छ । परिभाषित गर्न अत्यन्त आवश्यक शब्दहरूलाई मात्र पारिभाषित गरिएको छ, भने पर्यायको प्रयोग निम्नानुसार गरेको देख्न सकिन्छ ।

- परिचारक -[सं.वि ] सेवक, नोकर ..... (नेशसा, २०५७ : ८०१)
- जल -[सं. नं. ] पानी,उदक ..... (नेशसा, २०५७ : ५०३)
- आमा -[सं. अम्बा, स्त्री ] जन्माउने नारी, जननी, माता ..... (नेशसा, २०५७ : १३७)
- जागृत -[सं.न. ] विँउको, सचेत उद्वृद्ध, सजग, होसियार ..... (नेशसा, २०५७ : ५०९)
- टङ्गन -[सं.न. ] कोप्नु, कुद्नु, काट्नु, खोप्नु, सुहाग..... (नेशसा, २०५७ : ५५१)
- डर -[सं.ढर, ना. ] भय, त्रास, अत्यास । (नेशसा, २०५७ : ५८०)

यसरी नेशसामा पर्याप्त मात्रामा पर्याय विधिबाट अर्थ स्पष्ट पारेको देखिन्छ । जहाँ धन शब्दको आठ ओटा सम्म पर्यायवाची शब्द दिइएको छ । नेशसामा शब्दको पर्यायवाची रूप दिँदा खासगरी संस्कृत मूलस्रोतका शब्दहरूलाई पनि प्रविष्टि दिइएको हुँदा त्यस्ता शब्दका अर्थविधान गर्दा पनि नेपालीमा प्रचलित अर्को शब्द प्रयोग गर्दा सो विधि बढी प्रयोग

भएको देखिन्छ । पर्याय अर्थविधानको महत्त्वपूर्ण युक्ति मानिए पनि पर्यायको मात्र प्रयोगद्वारा गरिएको अर्थविधान उपयुक्त मानिदैन । तर, नेशसाले यसविधिको अत्यधिक उपयोग गरेको देखिन्छ । केही थप उदाहरण हेरौं ।

- जनेश -[सं. पु. ] नरेश , राजा । (नेशसा, २०५७ : ४९७)
- तलाउ -[सं.तडाग वा तटल ना. ] ठूलो पोखरी, ताल, कुण्ड । (नेशसा, २०५७ : ४३३)
- चापाचाप -[चाप्+ आ+ चाप+अ, ना. ] चटारो, व्यस्तता, हतपत, कसाकस (नेशसा, २०५७: ४३३)
- ईशा -[सं.स्त्री. ] पार्वती, दुर्गा, भवानी । (नेशसा, २०५७ : १५४)
- धन -[सं.न. ] सम्पत्ति,ऐश्वर्य, वित्त, पूँजी, द्रव्य, रुपियाँ, पैसा, माल....(नेशसा, २०५७ : ६९४)

यसरी कोशमा पर्याय विधिको प्रशस्त मात्रमा उपयोग गरिए पनि अर्थविधानमा महत्त्वपूर्ण मानिने विपर्याय विधिको प्रयोग गरिएको पाँइदैन । अर्थविधानका अन्य विधिहरूको प्रयोग उपयोग गरिए पनि विपर्याय विधि सन्दर्भपरक कोशमा प्रयोग नगरिनु समीचीन ठहरिदैन ।

#### ६.४ विपर्याय

उल्टो अर्थ दिने शब्दलाई विपर्याय भनिन्छ । शब्दको अर्थ दिने क्रममा कतिपय स्थिति विपर्याय शब्द पनि प्रयोग गरिन्छ । अर्थ स्पष्ट पार्न समानार्थी शब्दहरू मात्र नभएर त्यसको उल्टो अर्थ दिने शब्दहरूले विशेष महत्त्व राख्दछन् । नेशसामा अर्थ निर्देशका अन्य विधिहरूको प्रयोग गरिए पनि विपर्याय विधिको लगभग प्रयोग गरिएको छैन ।

#### ६.५ समावेशी

शब्दका बारेमा विभिन्न तरिकाले सुचना प्रदान गर्नु कोशको अत्यावश्यक शर्त हो । त्यसकारण अर्थलाई स्पष्ट पार्न विभिन्न खालका विधिहरूको उपयोग कोशमा गरिएको हुन्छ । नेशसामा पनि समावेशी विधिलाई प्रयोग गरिएको छ । यसले त्यस शब्दको प्रयोग क्षेत्रलाई स्पष्ट पार्न सहयोग गर्दछ । नेशसामा उल्लेख गरिएको अर्थविधानका युक्तिलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

- गाई -[प्रा.गाअ, ना.] घाँटीमा माला र काँधमा जुरो हुने तृणाहारी घरपालुवा जनावर, दूधको निमित्त प्रसिद्ध पाल्तु पशु, गौ । (नेशसा, २०५७ :३५७)

- बागलुङ -[मग. बागलुङ, ना.] नेपाल अधिराज्यगत पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र अन्तर्गत धवलागिरी अञ्चलको दक्षिणी एक पहाडी जिल्ला । (नेशासा, २०५७ : ९५२)
- बासमती -[वास+ मती, ना. ] देखा अन्य धानचामलभैँ तर बास्ना चल्ने उम्दा जातको धान वा चामल । (नेशासा, २०५७ : ९५९)

यसरी शब्दलाई स्पष्ट पार्ने सन्दर्भमा शब्दलाई परिभाषित गर्दै त्यसभित्र समावेशक खोजी अर्थलाई अझ स्पष्ट पार्न सकिन्छ । नेशसामा समावेशी शब्दको प्रयोग गरिएको देखिन्छ । यहाँ गाई जनावर र पशुमा समावेश भएको छ भने सयपत्री फुलमा समावेश छ साथै बागलुङ जिल्लाभित्र समाविष्ट भएको देखिन्छ । यसैगरी जातिका आधारमा अर्थविधान गरिएका शब्दहरूलाई निम्नानुसार हेर्न सकिन्छ ।

- मादल -[सं. मर्दल, ना. ] छालाले मोरिएको उभिनडोले कम्मर वा काँधमा भुण्डाई दुई हातले बजाइने नेपाली लोकप्रिय तालबाजा । (नेशासा, २०५७ : १०६२)
- बदाम -[सं. वातामा/वादाम, न.] कोसाको रूपमा जरामा बोक्राभित्र पट्टि रातो पत्रले बेरिने सेतो दिउलवाला स्वादिलो र मसला वा तेलेको रूपमा ज्यादा चल्ने एकथरी फल । ..... (नेशासा, २०५७ : ९३५)
- बर्मा -[सं. ब्रह्म देश, ना. ] नेपालको पूर्वोत्तर सागरतटवर्ती देश, म्यानमार । (नेशासा, २०५७ : ९४३)
- चिब्रे -[चिर + म +ए, ना.] चिको आवाज गरी उड्ने - लामो पुच्छर हुने -छुच्चो स्वभावको कालो चरो, चिभ्रे । (नेशासा, २०५७ : ४४९)

यहाँ मादललाई बाजामा, बदामलाई फलमा र बर्मालाई देशमा र चिब्रेलाई चराभित्र समावेश गरी अर्थ स्पष्ट पार्न प्रयास गरिएको छ । यसरी नेशसाले अन्य विधिको साथै समावेशी विधिको उपयोग गरी अर्थलाई स्पष्ट पार्ने प्रयास गरेको देखिन्छ ।

## ६.६ उदारहण

शब्दको अर्थ र यसका विविध अर्थच्छायालाई अझ स्पष्ट पार्नको लागि दिइने सन्दर्भपरक शब्द प्रयोगलाई उदाहरण भनिन्छ । उदाहरणले शब्दको प्रयोग क्षेत्र, सन्दर्भ तथा भूमिका स्पष्ट पार्ने हुँदा कोशमा यसको प्रयोग सुन्दर ठहरिन्छ । नेशसामा सबै शब्दहरूलाई प्रयोग गरी उदारहण त प्रस्तुत गरिएको छैन तर शब्दको गाम्भीर्यता र गहनतालाई स्पष्ट पार्न विभिन्न सन्दर्भहरूको प्रयोग गरिएको देखिन्छ । केही प्रयोगगत सन्दर्भलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

- समभाव -[सं.पु. ] भावाभावको प्रभाव नलिने भावना वा विचार, निष्पक्षता ; तटस्थता , 'सहू सहू सहू बावु: सहनै नसके पनि ' भन्ने नीति वा भावना । (नेशसा, २०५७ : १२८३)
- लाइसार -[लाई + सार ना. ] लाउने कुरा नै सबैभन्दा मुख्य काम हो भन्ने कुरो । उखान: लाइ सार कि खाई सार, मरेपछि लम्पसार । (नेशसा, २०५७: ११६०)
- बृहन्नला -[सं.स्त्री ] पाँचपाण्डवको गुप्तवासको बेला विराटकी राजकुमारी उत्तराका नृत्य - गीतवादनका शिक्षक नपंसक - रूपधारी अर्जुनको नाम । उदाहरणमा, अर्जुन
- "गाएर नाचेर बजाउनमा सिपालु छु शास्त्रकला सबैमा ; राजन दिनोस, राजसुता म जिम्मा - राजोग्य शिक्षा दिनसक्छु सारा ! यो रूप मेरो नलिनोस् गुनार्थ :- प्रश्नोत्तरैमा दुः ख दोबरिन्छ । बृहन्नला पितृ र मातृहीन म - छोरो कि छोरी, कसको हुँ, जान्दिन !!! (नेशसा, २०५७ : ९७५)
- लछारपाटो -[लछार+ पाटो, ना. ] बालीविरुवाको पातसात ताछेर छयाइछ्याडती खुलेको खेतबारीको पाटो ; गर्न लागेको काम पूरा नहुने देखेर उसलाई होच्याउँदै भन्दाको शब्द ; ' के लघारपाटो लाउला र ! । (नेशसा, २०५७ : ११५०)

यसरी नेशसामा शब्दको प्रयोग पक्षलाई त केलाइएको पाइदैन तर सन्दर्भगत वा प्रसङ्गगत पक्षलाई भने उल्लेख गरिएको छ । खासगरी नेपाली एकभाषी कोश परम्परामा नेशसाभन्दा अघिल्ला कोशहरूले शब्दको प्रयोग पक्षलाई उल्लेख गरेको देखिदैन भने २०६१ सालमा प्रकाशित प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोशमा भने त्यसको वाक्यीय प्रयोग सहित उदाहरण प्रस्तुत गरिएको देखिन्छ । कोशमा आएका सम्पूर्ण अर्थलाई नभए पनि केही विशेष प्रयोग प्रसङ्गमा प्रयोगको सन्दर्भ उल्लेख गरिएका केही शब्द यस्ता रहेका छन् ।

- यमक -[सं.न. ] सुन्दा र पढिँदा एउटै शब्द दोहोरिइ तेहेरिई वाक्यमा आए पनि प्रत्येकको अलगअलग अर्थ लाग्ने एक प्रसिद्ध शब्दालङ्कार : मधुर मादलमा दल मादले - मदनको दनको लिई मादले - दिनभरी नभरी नभरीतिमा - गुरुङ गाउँदछन् निशि प्रीतिमा । (नेशसा, २०५७ : ११०२)

- भस्मासुर -[सं.पुं. ] पुराण अनुसार शिवको तपद्वारा 'कसैको टाउकामा उसले हात राखिदिएमा त्यो मान्छे भस्मखरानी हुने' भन्ने वरदान पाएको ..... (नेशसा, २०५७ : ९९९)

खासगरी शिक्षार्थीपरक दृष्टिकोणले तथा व्यावहारिक दृष्टिकोणले कोशमा शब्दको प्रयोग आवश्यक ठहरिन्छ । नेशसाले विभिन्न सन्दर्भमा विभिन्न शब्दलाई छर्लङ्ग्याउन सन्दर्भ भने आवश्यकता अनुसार समाविष्ट गरेको देखिन्छ । तर यसलाई प्रस्तुतिगत ढाँचा र सान्दर्भिकता भने स्पष्ट पार्नुपर्दछ ।

## ६.७ बीजक

सम्बन्धित शब्दको प्रकार्यगत, स्थानगत, स्तरगत, कालगत र विषयक्षेत्रगत सङ्क्षिप्त सूचनालाई बीजक भनिन्छ (लंसाल, २०५७ : १२४) बीजकले शब्दहरूको बारेमा सङ्क्षिप्तमा बृहत सूचना दिने गर्दछ । बीजकको उल्लेख गर्दा प्रकार्यगत, स्तरगत, कालगत र विषयक्षेत्रगत आधारमा गरिएको हुन्छ । नेशसामा शब्दहरूलाई स्पष्ट पार्न बीजक विधिको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । जस्तै;

- भी [बा. बो ] घाउ, चोट, खटिरा, कष्ट दुः ख .... (नेशसा, २०५७ : ५४३)
- ध्रुवदर्शक -[सं.पुं. ] सप्तर्षिमण्डलः दिशासूचक सुई सँधै हरबखत उत्तरमुखी भइरहने यन्त्र वा साधन (कम्पास) (नेशसा, २०५७ : ७१३)
- विश्वकोष -[सं.पुं. ] विश्वकोश, विश्वका सम्पूर्ण विवरण भएको कोश (इनसाइक्लोपेडिया ) (नेशसा , २०५७ : १२१९)
- चोक्रो -[चोक्रा+ ओ, ना. ] 'चोक्रा' को तुच्छार्थक रूप, चोक्रा । (नेशसा, २०५७ : ४५४)
- बसन्तमालिका -[सं.स्त्री ] विजोर पाउमा एघार र जोड पाउमा बाह्र अक्षर हुने सगण - सगण - जगण गुरु विषममा र सगण - भगण - रगण दुई गुरु वर्ण सम्म हुने वार्षिक छन्द ..... (नेशसा , २०५७ : ११८९)

यसरी नेशसामा बीजकको प्रक्रिया उल्लेख गरे पनि बीजक सम्बन्धि सूचना उल्लेख गर्दा कहिले अगाडि, कहिले बीचमा र कहिले अन्त्यमा अव्यवस्थित तरिकाले उल्लेख गरेको देखिन्छ । शब्दको क्षेत्र स्पष्ट पार्दा अर्थसँगै अन्वित गराएर राखिएकाले स्पष्ट रूपमा सूचना कोशबाट प्राप्त हुन कठिनाई देखिन्छ । बीजकलाई व्यवस्थित नगरिए पनि कोशमा प्रयोग भएका बीजक यसरी उल्लेख गरिएको छ ।

- तुरीयवर्ण -[सं.पुं. ] वर्णाश्रम व्यवस्था अनुसार चार (ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य र शुद्र ) वर्णमध्ये चारौं वर्ण, शुद्र । (नेशसा, २०५७ : ६२०)
- जाँठो -[जाँठा + ओ, ना ] जाँठा (अभ्र तुच्छार्थ प्रयोग गर्दाको) (नेशसा, २०५७ : ५०८)

यसरी शब्दलाई विभिन्न दृष्टिले स्पष्ट पार्न नेशसामा बीजकको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । बीजकको प्रस्तुति अव्यवस्थित रूपमा राखिएकाले त्यसलाई व्यवस्थित गर्नु बाञ्छनीय छ । नेशसामा जिह्वामूलीय, दयावीर, दूरमुद्रणयन्त्र, देउती, मङ्गलामुखी माई, देउला आदि जस्ता शब्दमा बीजक उल्लेख गरिएको पाइन्छ ।

## ६.८ विवृति

प्रविष्ट शब्दको अर्थ स्पष्ट नहुँदा गरिने व्याख्या वा थप स्पष्टीकरणलाई विवृति भनिन्छ (भट्टराई, २०६४ : ९५) । कोशमा विवृतिको प्रस्तुति गर्दा आर्थी, व्याकरणात्मक र विश्वकोशीय आधारमा गर्ने गरेको पाइन्छ । नेशसाले पनि विभिन्न शब्दहरूमा विवृतिको प्रयोग गरेको पाइन्छ । जस्तै;

- चरीलमिनी -[चरी + लमिनी; ना. ] भयामोलोड्मो चोमोलोडमो, 'सगरमाथको नेपाली पर्यायवाची शब्द' । (नेशासा , २०५७ : ४२७)
- खन्तीखलास -[खन्ती +खलास, ना. ] खन्ती बोकेर हिँड्ने मात्र (चोरी गर्न जान मात्र ) बाँकी भएको अवस्था, टाट पल्टेको स्थिति । सबथोक सिद्धिसकेको, टाट भैसकेको, चरीनंगन । (नेशासा, २०५७ : ३९३)
- गया -[सं.स्त्री. ] प्राचीन 'गय' नामका राजर्षिले निर्माण गराएको वा 'गय' बसेको शहर, हिन्दु -पितृहरूको पवित्र श्राद्धथलो । (नेशासा, २०५७ : ३५०)

नेशासा सन्दर्भपरक कोश तथा बृहत कोश भएकाले यसमा विविध विषयक्षेत्रका विषयवस्तुहरू समेटिएका छन् । समालोचकहरूको नेशसालाई ज्ञानकोश पनि भनेको पाइन्छ । यस आधारमा विशिष्ट खालका शब्दहरूलाई स्पष्ट पार्न विवृतिको प्रयोग बढी हुने गर्दछ । नेशसामा विवृति प्रयोग गरिएको अवस्थालाई यसरी देखाउन सकिन्छ ।

- खनी -[सं.क्षणी, प्रा.खनि, वि. ] थोरैबेर रहने, क्षणभरको, क्षणिक: फुर्सदी, समय पाउने । [ना.यो ] 'निमित्त' को अर्थबोधक शब्द । (नेशासा , २०५७ : ३९३)
- गोडा -[प्रा.गोड, ना. ] 'गोडो' को बहुवचनवाची शब्द ... (नेशासा , २०५७ : ३७७)
- च्यान्टा -[सं. चिरण्टी, वि. ] सानो कदको चट्ट परेको, छिटोछरितो खालको, 'च्यान्टो' को व. व. शब्द (नेशासा, २०५७: ४६३)

यसरी कोशमा विवृतिको प्रयोग अये, अवधारणार्थक कश्यप, खाका, गौडाँ, घपु, चिकाली, तामाङ्गीत, तारेमाम, धनजमानी, चिना, प्वाकप्वाक आदि जस्ता शब्दमा गरिएको पाइन्छ ।

## ६.९ नीडन

शब्दका व्युत्पादित एकाइलाई मुख्य प्रविष्टि अन्तर्गत उपप्रविष्टिमा राख्ने युक्ति नै नीडन हो । यस अन्तर्गत आधार शब्द शीर्ष प्रविष्टिमा र सोबाट व्युत्पन्न शब्द वर्णानुक्रम अनुसार उपप्रविष्टिमा समावेश गरिन्छ । नेशसामा उपप्रविष्टिको व्यवस्था नगरिएको

नीडनको पनि प्रयोग गरिएको छैन । व्युत्पन्न शब्दहरूलाई पनि मूल प्रविष्टिमा नै राखी अर्थ निर्धारण गरिनु यसको वैशिष्ट्यता मानिन्छ । कोशमा शब्दको उचित व्यवस्थापनका दृष्टिले नीडनको प्रयोग गरिनु राम्रो मानिन्छ ।

#### ६.१० प्रतिनिर्देश

अर्थविधानमा सङ्क्षिप्तता र वैज्ञानिकताका साथै लेख्य भाषाको मानकीकरणमा प्रतिनिर्देश प्रभावशाली युक्तिको रूपमा प्रचलित र प्रयुक्त देखिन्छ ( भट्टराई, २०६४ : ९८) । शब्दहरू एकअर्कामा अन्तरसम्बन्धित रहेका हुन्छन् । त्यसकारण शब्दको अर्थविधान गर्दा अर्थलाई स्पष्ट पार्न अर्को शब्दसँग सम्बन्धित गराउनु राम्रो हुन्छ । त्यसैगरी भाषामा कथ्य र लेख्य गरी दुई रूप रहेका हुन्छन् । कथ्यरूपलाई लेख्य रूपसँग जोड्न र मानक रूपसँग सम्बन्धित गराएर शब्दसम्बन्धी धारणा स्पष्ट पार्न प्रतिनिर्देशको भूमिका महत्त्वपूर्ण देखिन्छ । नेशसामा प्रतिनिर्देशको प्रयोग अत्यधिक रूपमा गरिएको छ । बढी मात्रामा कथ्य रूपको प्रविष्टि, एउटै शब्दका ह्रस्व र दीर्घ दुवै हिज्जेको प्रयोग, भाषिकाको प्रयोग आदि कारणले कोशमा एउटै शब्दहरू दोहोरिएका छन् र एउटै शब्दले दोहोरो प्रविष्टि पाएको देखिन्छ । त्यसका साथै अनुकरणात्मक शब्दले पनि यस्तो स्थिति ल्याएको छ । नेशसामा प्रतिनिर्देशलाई जनाउन (☞) चिन्हको प्रयोग गरिएको छ ।

- टेपरिकट -[नां. ] टेपरिकर्डर (☞) (नेशसा , २०५७ : ५६३)
- ढंग -[ढङ्ग ना] ढङ्ग (☞) (नेशसा, २०५७ : ५९४)
- दुस्मन -[दुश्मन; ना ] दुश्मन (☞) (नेशसा, २०५७ : ६७२)
- लबाइ -[लम्बाइ,ना. ] लम्बाइ (☞) (नेशसा, २०५७ : ११४६)

यी शब्दमा मानक उच्चारणलाई छोडी कथ्य बोली टेपरिकटलाई प्रविष्टि दिइएको छ भने ढगको दुई रूपको प्रविष्टि दिइएको कुरा प्रतिनिर्देशले स्पष्ट गरेको छ । लबाइ जस्तो स्थानीय भेदलाई प्रविष्टि दिई लम्बाइमा प्रतिनिर्देश गरिएको छ । यसले गर्दा कोशमा शब्दका बारेमा प्रशस्त प्रतिनिर्देश गरिएको भेटिन्छ । केही थप उदाहरण हेरौं ।

- लखर -[लखर, क्रि. वि ] लखर (☞) (नेशसा, २०५७: ११५७)
- पस्सिम -[पच्छिम ना. ] पश्चिम (☞) (नेशसा, २०५७: ८१८)
- आरती -[सं.आराजिक, ना. ] आरति (☞) (नेशसा, २०५७ : १३९)

माथिका शब्दमा स्थानीय कथ्य शब्द 'पस्सिम' लाई पश्चिम प्रतिनिर्देश गरिएको छ भने आरती शब्दलाई ह्रस्व आरतिमा प्रतिनिर्देश गरिएको छ । यसको साथै कोशमा पघाउनु,

माइलदिदी, मात्रा, च्याले, लम्मिनु, चोप्नु, जन्मकैत जस्ता अनावश्यक शब्दहरूलाई प्रतिनिर्देश गरिएको देखिन्छ । यसले कोशमा प्रतिनिर्देश अत्यधिक रहेको देखाउँछ भने प्रविष्टि पाएका शब्दहरूमा आधिकारिकता खोज्न पाठकलाई कठिनाई सिर्जना हुने देखिन्छ । जनसेवी, धनुकाँड, जन्तीभत्तेर, लालुपाते आदि जस्ता शब्दमा प्रतिनिर्देश गर्नु उपयुक्त नै देखिन्छ भने अनावश्यक प्रतिनिर्देश गरिएकोले यसले नेशसाको गरिमालाई घटाएको महसुस गर्न सकिन्छ । प्रतिनिर्देशको प्रयोग कोशलाई व्यवस्थित र सङ्क्षिप्त गराउने भए पनि नेशसाले प्रतिनिर्देश अत्यधिक राखी कोशलाई नै भद्दा गराएको देखिन्छ ।

### ६.११ चित्राङ्कन

शब्दको अर्थलाई स्पष्ट पार्न शब्दको अर्थबोध हुने किसिमको चित्र, ग्राफ, तालिका प्रयोग गर्नुलाई चित्राङ्कन भनिन्छ । नेपाली एकभाषी कोशहरूमा शब्दको अर्थलाई बुझाउन चित्रको प्रयोग गरिएको पाइँदैन । नेशसाले पनि त्यही कुरालाई अनुसरण गरेको देखिन्छ । चित्र तथा नक्साको रूपमा यसले कोशको अन्तिम पृष्ठमा नेपालको नक्सालाई समावेश गरेको छ । उक्त नक्सा अर्थको सन्दर्भलाई जनाउन भने प्रयोग गरिएको छैन ।

### ६.१२ सारांश

शब्दकोशको निर्माण शब्दको अर्थलाई स्पष्ट पार्न गरिएको हुन्छ । शब्दको अर्थ बुझाउने विभिन्न युक्तिहरूको प्रयोग गर्ने गरिन्छ । नेशसाले पनि कोशमा प्रविष्टि पाएका शब्दहरूलाई बुझाउन विभिन्न विधिको अवलम्बन गरेको छ । जसमा पर्याय विधिलाई बढी मात्रामा प्राथमिकता दिइएको छ, भने विपर्याय विधिको लगभग उपयोग गरिएको छैन । अर्थलाई स्पष्ट पार्दा सटिक र सङ्क्षिप्त ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ । यो कोशको राम्रो पक्ष मानिन्छ भने धेरै छोटो अर्थविधानको प्रक्रियाले कही कहीं अर्थ समेत बुझ्न गाह्रो पर्ने देखिन्छ । बीजक र विवृत्तिको प्रयोग कोशमा गरिएको भए पनि सूचनालाई त्यति व्यवस्थित गरिएको पाइँदैन । साथै, नेशसाले व्युत्पत्ति प्रक्रिया केलाउने प्रयास गरेकाले यसले अर्थलाई बुझ्न अझ सहज बनाएको महसुस गर्न सकिन्छ । उपप्रविष्टिको व्यवस्था नभएकाले नीडनलाई अर्थ निर्धारणमा उपयोग गरिएको छैन भने पूर्ववर्ती कोशहरूले भैं चित्राङ्कन विधिको प्रयोग गरिएको पाइँदैन । यस आधारमा केही सीमितताहरू नेशसामा रहेको देख्न सकिन्छ ।



## नेपाली एकभाषी कोश परम्परामा शब्दसागरको मूल्याङ्कन

### ७.१ विषयप्रवेश

नेपाली कोश निर्माण परम्परालाई हेर्दा कर्कपेट्रिकबाट सुरु भएको कोश निर्माणको प्रक्रिया आधुनिक कालमा प्रवेश गरेको छ । विदेशी विद्वानहरूबाट सुरु भएको कोश निर्माणको कार्यलाई नेपाली विद्वानहरूले आत्मसाथ गर्दै विभिन्न ढङ्ग तथा स्वरूपमा अगाडि बढाएको देखिन्छ । त्यसक्रममा चक्रपाणि चालिसे, बालचन्द्र शर्मा र बालकृष्ण पोखरेल, महत्त्वपूर्ण व्यक्तित्व मानिन्छन् । कोश निर्माणका क्षेत्रमा व्यक्तिगत तथा संस्थागत रूपमा विभिन्न ढङ्गले प्रयासहरू भइरहे पनि सर्वपक्षीय ढङ्गबाट निर्माण गरिएको कोश निर्माण हुन सकेको देखिँदैन । विभिन्न समयमा प्रकाशित भएका एकभाषी कोशहरूले आ-आफ्नो विशिष्टता बोकेको पाइन्छ । सोही क्रममा वि.सं. २०५७ सालमा वसन्तकुमार शर्माद्वारा सम्पादित नेपाली शब्दसागर देखापरेको हो ।

नेपाली शब्दसागर प्रकाशित भएपछि यसबारे विभिन्न दृष्टिकोणहरू बाहिर आएको देखिन्छ । विश्लेषकहरूले यसका सकारात्मक पक्षलाई केलाउँदै महत्त्वपूर्ण कार्यको प्रशंसा गरेको देखिन्छ भने केही विद्वानहरूले यसको खरो आलोचना गरेको देखिन्छ । लक्ष्मीकुमार कोइरालाले यसको प्रशंसा गर्दै नेशसा विश्वकोश भएको टिप्पणी गरेका छन् । उनले नेवृशका असङ्गतिलाई हटाउँदै यसको निर्माण गरिएको भनी उल्लेख गरेका छन् । नेशसाले बृहत आकारमा शब्दहरू समेटेको कुरा उल्लेख गर्दै उनले कोशले नेपाल अधिराज्यका भाषा, साहित्य, इतिहास, शब्दस्रोत, व्युत्पत्ति, अर्थ तथा अतिरिक्त सूचना दिएको जनाएका छन् । त्यसैगरी रघुनाथ लामिछानेले नेशसामा शब्दको उत्पत्ति वा व्युत्पत्तिलाई जोड दिँदै भाषावैज्ञानिक प्रगतिलाई नवीनतम रूपमा व्याख्या गर्ने प्रयास गरेको उल्लेख गरेका छन् । उनले भाषागत भ्रमलाई चिर्दै कोशमा वाक्पद्धतिलाई समावेश गर्दै वाक्पद्धतिको अज्ञानताबाट पीडितलाई सही दिशाबोध कोशले गराएको जनाएका छन् । त्यसैगरी रमेश विष्टले सबैभन्दा बढी शब्द समेटिएको नेशसामा शब्दको चयन र अर्थमा वैज्ञानिक अनुसन्धान पद्धतिको अनुसरण गरिएको उल्लेख गरेका छन् । भरतराज पोखरेलले आगन्तुक शब्दको अवधारणालाई त्रुटिपूर्ण ठानेर बहिष्कार गरेको भन्दै यसले सम्पूर्ण शब्दहरूको प्रयोग सम्बन्धी नीति नियममा हलचल र बहस प्रारम्भ हुन सक्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

गोपीनाथ शर्माले नेशसामा प्रयोग गरिएको वर्णविन्यास शब्दकोशको मान्यता बमोजिम नै भएको दावी प्रस्तुत गरेका छन् ।

यसरी कोशका बारेमा सकारात्मक टिप्पणी प्रशस्त आएका भएपनि नेशसाका बारेमा प्रशस्त आलोचना पनि भएको देखिन्छ । जसमा हेमाङ्गराज अधिकारीले नेशसामा मूल शब्दलाई मात्र नभई व्युत्पन्न शब्दलाई प्रविष्टि दिएकाले कोशमा शब्दसंख्या बढेको जनाएका छन् । उनले कोशमा अप्रचलित शब्दहरूलाई प्रविष्टि दिएको भन्दै नेवृशले अङ्गालेको परिपाटीलाई यसले भत्काएको आरोप लगाएका छन् । कोशवैज्ञानिक सिद्धान्तको कम प्रयोग भएको र यसले कोशनिर्माण परम्परामा अग्रगामी सोचभन्दा पश्चगामी सोचको प्रतिनिधित्व गरेको कुरा अधिकारीले उल्लेख गरेका छन् । त्यसै गरी खगेन्द्रप्रसाद लुइटेलले विभिन्न दृष्टिकोणबाट कोशका त्रुटि केलाउँदै नेशसालाई शब्दकोश नभएर शब्दहरूको सङ्ग्रह भनी खरो टिप्पणी गरेका छन् । उनले कोशमा विज्ञानसम्मत व्यवस्थापनको अभाव रहेको, त्रुटिपूर्ण प्रविष्टि रहेको, भाषाका अमानक रूपको प्रविष्टि दिइएको आरोप लगाएका छन् । कोशराज न्यौपानेले नेशसामा समाविष्ट केही शब्दको अर्थ गलत भएको उल्लेख गरेका छन् । त्यसैगरी सुनुवार शब्दको गलत अर्थ लगाइएको भनी टिप्पणी पनि गरिएको पाइन्छ ।

यी समग्र विश्लेषणलाई हेर्दा नेशसाका बारेमा विभिन्न ढङ्गले मूल्याङ्कन गर्ने प्रयास भएको पाइन्छ । पछिल्लो समयमा देखापरेको सबैभन्दा ठूलो एकभाषी कोश हुनुले पनि यसको महत्त्व आफैमा स्पष्ट रहेको मान्न सकिन्छ । खासगरी नेपाली भाषाको सर्वगुण सम्पन्न मानक कोशको आवश्यकता स्पष्ट रूपमा रहेको देखिन्छ । सम्पादकको भनाइ अनुसार त्यही आवश्यकता पूर्ति गर्नु कोश निर्माणको एउटा अभिष्ट मान्न सकिन्छ । त्यस क्रममा पूर्ववर्ती कोशहरूले अवलम्बन नगरेका केही विशिष्टताहरू भने नेशसाले अङ्गालेको छ । प्रथम आधुनिक कोश बगली कोशबाट यता हेर्दा विभिन्न कोशले आ-आफ्नो क्षेत्रमा विशिष्ट योगदान पुऱ्याएका छन् । त्यस क्रममा व्यक्तिगत र संस्थागत प्रयासहरू प्रशंसनीय छन् । यही क्रममा व्यक्तिगत प्रयासबाट नेशसा प्रकाशन हुन नेपाली एकभाषी कोश परम्परामा सम्पादकको योगदान महत्त्वपूर्ण सावित भएको देखिन्छ । नेशसाले अघिल्ला कोशमा अपूर्णतालाई समेट्दै सर्वमान्य कोशको स्वरूप प्राप्त गर्ने प्रयास गरेको देखिन्छ । त्यसमा सम्पादक शर्माको योगदान विशिष्ट मान्नुपर्दछ । यी समग्र पक्षका आधारमा यहाँ कोशका विशेषता, उपलब्धि र आलोचनात्मक पक्षलाई केलाउने प्रयास गरिएको छ ।

## ७.२ नेपाली शब्दसागरका विशेषताहरू

यो कोश नेपाली एकभाषी कोश परम्पराको विकसित स्वरूपमा देखापरेको ग्रन्थ हो । यसमा नेपाली भाषाका शब्दहरूको अर्थ विभिन्न विधि अपनाएर दिइएको छ । यसमा शब्दहरूको प्रकृति तथा प्रवृत्तिलाई गहनतम ढङ्गबाट नियालेर त्यस सम्बन्धी विभिन्न सूचनाहरू प्रस्तुत गरिएको छ । यी समग्र पक्षका आधारमा नेशसाका विशेषतालाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

१. कोशमा शब्दहरूको व्युत्पत्ति/उत्पत्ति प्रक्रिया दिइएको छ ।
२. नेपाली एकभाषी कोश निर्माण परम्परामा अहिले सम्मकै बृहत एकभाषी कोशका रूपमा देखापरेको छ ।
३. प्रयोग र प्रचलनलाई ख्याल गर्दै एउटै शब्दको दोहोरो प्रविष्टि दिइएको छ ।
४. ॐ कारलाई विशेष महत्त्व दिँदै आदिम विन्दु र पूर्वीय परम्पराका आधारमा 'ॐ' बाट वर्णानुक्रम सुरु गरिएको छ ।
६. थर, गोत्र जस्ता विषयमा पनि पिधमा पुग्ने प्रयास गरिएको छ ।
७. यसमा समाविष्ट शब्द संस्कृत, बहुल, पाठान्तर र अनुकरणात्मक शब्दले गर्दा शब्दसंख्या बढी भएको देखिन्छ ।
८. यसले जनसाधारणले व्यवहारमा ल्याइएको ठेट नेपाली शब्दहरू समाविष्ट गरेको छ ।
९. अनुस्वारयुक्त शब्दप्रयोगको परिपाटी हिन्दी भाषामा बढी मात्रमा रहेको र त्यसलाई नेशसाले पनि अनुसरण गरेको देखिन्छ ।
१०. कोशमा आगन्तुक शब्दहरू प्रचलन अनुसार नेपाली उच्चारण बमोजिम नै समाविष्ट गरिएको पाइन्छ ।
११. शब्दको स्रोतलाई ९ वटा भाषाका स्रोतबाट उल्लेख गरिएको छ ।
१२. कोशमा विभिन्न प्रयोगसन्दर्भको जानकारी दिइएकाले कोश सन्दर्भसामग्री भएको प्रतीत हुन्छ ।
१३. यसमा नेपाली भाषाको नजिकको भाषा प्राकृत भाषालाई शब्दस्रोतको मूल आधार बनाइएको छ ।
१४. यसले अन्य कोशले समाविष्ट गर्न नसकेका लगभग ५ सय वाक्यद्वितिलाई समावेश गरेको छ ।

१५. कोशले नेपाली चन्द्रिका व्याकरणलाई मुख्य आधार बनाएको देखिन्छ ।
१६. कोशमा पुरातात्विक र प्रागऐतिहासिक तत्त्वको स्पष्ट चिनारी दिइएको छ ।
१७. अत्यन्त कम प्रचलित शब्दहरूलाई पनि प्रविष्टि दिइएकाले विशिष्ट अध्ययनका लागि कोश बहुउपयोगी हुन सक्ने देखिन्छ ।
१८. कोशले अन्य एकभाषी कोशले समाविष्ट नगरेका कोशको उत्तर भागमा अतिरिक्त सूचनाहरू समावेश गर्ने प्रयत्न गरेको छ ।
१९. कोशमा कम प्रचलित तर विशिष्ट क्षेत्रमा प्रयोग हुने पारिभाषिक शब्दलाई प्रविष्टि दिइएको छ ।
२०. समुच्चयात्मक शब्दहरू तथा पदावलीहरूलाई धेरै मात्रामा कोशमा प्रविष्टि दिइएको छ ।
२१. बहुअर्थ आउने शब्दहरूलाई छुट्टाछुट्टै प्रविष्टिमा राखेर अर्थ दिइएको छ ।
२२. कोशले १८ क्षेत्रमा रहेर व्याकरण निर्देश गरेको छ ।
२३. शब्दको अर्थविधान गर्दा पर्याय विधिलाई अत्यन्त उपयोग गरिएको छ ।
२४. शब्दको अर्थ दिँदा संक्षिप्त, सटिक ढङ्गबाट दिइनुका साथै प्रस्तुतिमा भद्दापन पाइदैन ।
२५. कोशमा अर्थविधानका युक्तिहरू मध्ये विपर्याय विधिको उपयोग लगभग गरिएको पाइदैन ।
२६. कोशमा शब्दप्रयोगको विशिष्टता अनुसार सन्दर्भ -सङ्केत गरिएको पाइन्छ ।
२७. कोशमा प्रतिनिर्देशको अत्यन्त प्रयोग गरिएको देखिन्छ ।
२८. शब्दको कथ्य स्वरूपलाई पनि लेख्य सरह मान्यता दिएर प्रविष्टिमा समावेश गरिएको छ ।
२९. एउटै शब्दलाई शब्दगत, समुच्चयात्मक तथा पदावलीगत रूपमा समेत प्रविष्टि दिइएको छ ।
३०. शब्दको अर्थ अभिधा तथा प्रचलित रूपमा मात्र केन्द्रित गरिएको छ , लक्षणा र व्यञ्जना राखिएको छैन ।
३१. आवश्यकता अनुसार अर्थलाई स्पष्ट पार्न उदाहरण पनि प्रस्तुत गरिएको छ ।

३२. भाषिकागत शब्दलाई पनि प्रविष्टि दिइएको छ ।
३३. नेपाली भाषा अनुकारणात्मक शब्दले समृद्ध मानिन्छ । नेशसाले त्यसलाई आत्मसाथ गर्दै त्यस्ता शब्दलाई अत्यधिक रूपमा समावेश गरेको छ ।
३४. कोशमा प्रशस्त मात्रमा बालवोलीका शब्दलाई प्रविष्टि दिइएको छ र त्यसलाई सङ्केत पनि गरिएको छ ।

### ७.३ नेपाली शब्दसागरका मुख्य उपलब्धिहरू

नेपाली एकभाषी कोशपरम्परामा नेशसा एउटा महत्त्वपूर्ण कोशको रूपमा देखापरेको छ । यसले यसभन्दा अघिल्ला कोशका परम्परालाई अध्ययन गर्दै कोशपरम्पराका मान्यताहरूलाई आत्मसाथ गरेको छ भने केही नवीन मान्यताहरूलाई पनि स्थापित गरेको देखिन्छ । यी विशेषताका आधारमा नेशसाका मुख्य उपलब्धिहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

१. शब्दको व्युत्पत्ति प्रक्रिया दिनु,
२. प्राकृत भाषालाई नेपाली भाषाको मुख्य स्रोतका रूपमा लिइनु,
३. शब्दका पर्यायवाची रूपबाट अर्थविधान गरिनु,
४. नेपाली शब्दभण्डारका धेरै शब्दहरू समाविष्ट गर्न सक्षम हुनु,
५. जुन भाषाबाट नेपालीमा शब्दहरू आएका हुन् तिनीहरूको स्रोत स्पष्ट रूपमा किटान गर्नु ,
६. कथ्यभेद, भाषिका आदिलाई समावेश गर्न सक्षम हुनु,
७. नेपाली कोशपरम्परामा प्रचलित वर्णानुक्रमको मान्यतामा परिवर्तन गरी नयाँ मान्यताको स्थापना गर्नु,
८. प्रविष्टिमा नै वाक्पद्धतिलाई समावेश गर्नु,

### ७.४ नेपाली शब्दसागरका आलोचनात्मक पक्षहरू

नेशसाले नेपाली एकभाषी कोश परम्परामा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको छ । यसले शब्दकोश परम्परामा नयाँ मान्यताहरू समावेश गर्नुका साथै केही विशिष्टता पनि थप गरेको छ । तर पनि यसले आफैमा पूर्णता भने प्राप्त गर्न सकेको देखिदैन । नेबृश प्रकाशनका १७ वर्षपछि प्रकाशन भएर पनि आधुनिक कोशवैज्ञानिक अवधारणालाई यसले

समेट्न सकेको देखिदैन । नेशसाका धेरै सकारात्मक पक्षहरू हुँदाहुँदै पनि यसका केही आलोचनात्मक पक्षहरू पनि रहेका छन् :

१. नेपाली परम्परामा प्रचलित वर्णानुक्रमको मान्यतालाई परिवर्तन गर्नु,
२. प्रचलित कोश वैज्ञानिक अभिलक्षणहरूको अभाव,
३. नेपाली भाषामा अप्रचलित संस्कृत शब्दहरूलाई प्रविष्टि दिइनु,
४. स्थानीय कथ्य भेद/भाषिकालाई अनावश्यक रूपमा प्रविष्टि दिइनु,
५. नेपाली भाषामा रहेका बहुप्रचलित शब्दहरूलाई कोशमा प्रविष्टि नगराइनु ,
६. प्रविष्टिमा प्रचलन, परम्परा र मानक रूपको पालनाको उल्लङ्घन गर्नु,
७. नेपाली भाषाका मानक हिज्जेको प्रविष्टि नदिइ जथाभावी प्रविष्टि दिइनु,
८. शब्दका सूचनाहरू अव्यवस्थित रूपमा अगाडि पछाडि गरेर प्रस्तुत गरिनु,
९. व्याकरण निर्देशनमा एकरूपताको अभाव रहनु ,
१०. कतिपय शब्दहरूको व्युत्पत्ति नदिइनु,
११. अर्थविधानको महत्त्वपूर्ण युक्ति विपर्यायको प्रयोग नगरिनु,
१२. रिक्त शब्दको कोशीय प्रविष्टि कमै दिइएको पाइनु ।

### ७.५ सारांश

नेशसा नेपाली एकभाषी कोश परम्परामा नेबृशपछि देखापरेको बृहत आकारको कोश मानिन्छ । कोश निर्माणका क्षेत्रमा विभिन्न कोशहरूले आ -आफ्नै विशेषता बोकेर आएका हुन्छन् । त्यसमा यस भन्दा अघिल्ला कोशहरूले शब्दगत प्रविष्टि देखि लिएर अर्थविधानका सन्दर्भमा विभिन्न अभिलक्षणहरू दर्शाएका छन् । कोश निर्माणका क्षेत्रमा जे - जस्ता कार्यहरू भएका छन् ती सबै प्रयासहरू भाषिक विकासका दृष्टिले प्रशंसायोग्य मानिन्छन् । तरपनि कोशका क्षेत्रमा भएका कार्यहरूले पूर्णता प्राप्त गर्न सकेको भने देखिदैन । त्यसैक्रममा अघिल्ला प्रयासहरूका अपूर्णता तथा कमजोरीका साथै पूर्ववर्ती कोशहरूले समाविष्ट गर्न नसकेका पक्षहरूलाई आत्मसाथ गर्दै नेशसा निर्माण भएको देखिन्छ ।

नेशसाले शब्दहरूको प्रविष्टिदेखि अर्थविधानका सन्दर्भमा केही नयाँ प्रक्रियाहरूको अवलम्बन गरेको छ । शब्दका सन्दर्भमा कोशमा समावेश गर्नुपर्ने व्युत्पत्तिगत र व्याकरणिक सूचना पनि कोशमा समाविष्ट देखिन्छ । साथै शब्दहरूको क्षेत्रलाई बढाएर यसले नेपाली

भाषालाई विशाल बनाएको महसुस गर्न सकिन्छ । जसले विभिन्न पेशा, व्यवसाय तथा क्षेत्रमा सङ्लग्न व्यक्तिहरूका लागि नेपाली भाषाका सन्दर्भमा प्रशस्त जानकारी प्रदान गर्न सक्नेछ । त्यसैगरी यसले शब्दको बृहत आकारलाई समेटेको हुनाले यसमा विभिन्न क्षेत्रका सूचनाहरू समावेश हुनु स्वभाविकै हो । यसर्थ यो एउटा शब्दकोश मात्र नभएर बृहत ज्ञान प्रदान गर्ने सन्दर्भ सामग्री भएको प्रतीत हुन्छ ।

नेशासाको प्रकाशनसँगै यसका बारेमा व्यापक बहस सिर्जना भएको पाइन्छ । कोशको आधुनिक चरणको सुरुवात गरेको नेबृशको प्रकाशनको १७ वर्ष पछि नेशसा प्रकाशन हुनु भाषाभाषी तथा कोशका अध्येताहरूका लागि नयाँ खुराक प्राप्त भएको देखिन्छ । यस क्रममा कोशका सकारात्मक पक्षहरूलाई केलाउँदै प्रशस्त टिकाटिप्पणी हुनुले नेशसाको सकारात्मक पक्षलाई स्पष्ट पार्दछ भने कोशका कमजोरी र सीमितताहरूलाई केलाउँदै यस सम्बन्धमा खरो टिप्पणी पनि भएको देखिन्छ । कोशमा दिइएका मन्तव्यका साथै नेशसाका बारेमा प्रकाशित लेखहरूले कोशलाई आधुनिक तथा नवीन कोशका रूपमा चिनाएका छन् । विश्लेषकहरूले कोशले अवलम्बन गरेका केही कुराहरूलाई नवीन मान्यताको स्थापना भनेका छन् । यसैगरी नेशसाको आलोचना गर्दै यसका विभिन्न असङ्गतिहरू केलाउने प्रयत्न गरिएको छ । जसमा यसले कोशनिर्माण परम्परामा पश्चगामी कदमको प्रतिनिधित्व गरेको र कोशवैज्ञानिक मान्यताबाट निर्माण नभई नेशसा शब्दहरूको सङ्कलन मात्र भएको टिप्पणी गरिएको देखिन्छ । जसले नेशसामा प्रशस्त असङ्गतिहरू रहेको स्पष्ट हुन आउँछ ।

यस आधारमा नेशसाले कोशनिर्माणका क्रममा सर्वव्यापी मान्यताहरूलाई समेट्न सकेको देखिँदैन तर पनि नेपाली भाषामा अहिले सम्मकै बृहताकारको कोश निर्माणमा व्यक्तिगत प्रयास अत्यन्त प्रशसनीय छ । त्यसमा पनि विभिन्न संस्थागत क्रियाशीलतामा पनि सम्पन्न गर्न नसकेका कार्यहरू यसले पुरा गर्नुले यसको योगदान अत्यन्त रहेको स्पष्ट हुन आउँछ । यस आधारमा केही सीमितताहरू कोशले बोकेको भए पनि नेपाली एकभाषी कोश निर्माण परम्परामा नेशसा महत्त्वपूर्ण कोसेढुङ्गो सावित भएको छ ।

## परिच्छेद आठ उपसंहार

### ट.१ विषयप्रवेश

सम्पादक बसन्तकुमार शर्माद्वारा सम्पादित नेपाली शब्दसागर नेपाली एकभाषी कोशहरूमध्ये पछिल्लो समयमा देखापरेको बृहत आकारको एकभाषी कोश हो । केही नयाँ मान्यता तथा विशिष्टता बोकेको यस कोशले नेपाली भाषाका सबैभन्दा धेरै शब्दहरूलाई समेट्ने प्रयत्न गरेको छ । कोशमा प्रविष्टि चयनका प्रक्रिया तथा अर्थविधानमा केही विशिष्टताहरू रहेको देखिन्छ ।

कोश निर्माण कार्य अत्यन्त जटिल कार्य मानिन्छ । अत्यन्त गहिरो साधनाबाट मात्र यस्ता बृहत ग्रन्थहरूको निर्माण हुने गर्दछ । त्यसकारण ठूलो तपस्याबाट सम्पादक शर्माले नेपाली शब्दसागरको निर्माण गरेका हुन् । यस्ता ग्रन्थहरूको अध्ययन तथा विश्लेषण गर्नु सामान्य व्यक्तिका लागि फलामका चिउरा चपाउनु बराबर हुने कुरा महसुस भएको छ । कोशले प्रवाह गर्ने विभिन्न सूचनाका आधारमा तथा कोशवैज्ञानिक मान्यताका आधारमा कोशको विश्लेषण गर्नु वाञ्छनीय हुन्छ । त्यही कोशवैज्ञानिक आधारहरूलाई सामान्यतः नेशसाको अध्ययनका क्रममा लिइएको छ । जसअन्तर्गत अध्ययनको प्रयोजन तथा आवश्यकतालाई मध्यनजर गर्दै प्रविष्टि तथा अर्थविधानका दृष्टिले मात्र कोशको विश्लेषण गर्ने प्रयत्न गरिएको छ ।

नेपाली कोश परम्परा त्यति विकसित नभएको र वर्तमान समयमा यसले केही गति लिन खोजेको देखिन्छ । त्यसैगरी कोशका सम्बन्धमा छिटफुट टिकाटिप्पणी तथा विवेचना बाहेक व्यवस्थित अध्ययन कमै मात्र भएको पाइन्छ । यसकारण वर्तमान समयमा पनि चर्चाको शिखरमा रहेको नेशसाको अध्ययनले नेपाली कोशको अध्ययन परम्परालाई केही अगाडि बढाउन सहयोग गर्नेछ । साथै कोशको अध्ययनमा नेशसाका सकारात्मक पक्षहरूलाई उद्घाटित गर्दै यसका सीमितता समेत औल्याउने प्रयत्न गरिएको छ । यसले कोशका बारेमा र नेशसाका बारेमा तथ्यगत जानकारी प्राप्त गर्न सहयोग गर्नेछ ।

### ट.२ निष्कर्ष

नेपाली शब्दसागरमा प्रविष्टि चयनमा बृहत क्षेत्रलाई समेट्ने प्रयत्न गरेको छ । जसले गर्दा कोशमा शब्दसंख्या बढेर गएको हो । यसमा प्रचलित, कम प्रचलित, अप्रचलित



तथा एउटै शब्दका दोहोरो प्रविष्टि दिइनुका साथै शब्दको कथ्य स्वरूप तथा भाषिकालाई पनि समेट्ने प्रयास गरिएको छ । साथै कोशभित्र वाक्यपद्धतिको प्रविष्टि तथा पदावलीगत प्रविष्टि यसको अर्को लक्षण रहेको छ । नेशसाले व्युत्पत्ति प्रक्रियालाई समावेश गरेर अर्को एउटा सत्प्रयास गरेको देखिन्छ । त्यसैगरी अर्थविधानमा छोटो व्याख्यान विधिको प्रयोग गरिएको छ र पर्याय विधिबाटै अर्थलाई स्पष्ट पार्ने प्रयत्न गरिएको छ । कोशमा शब्द र अर्थका सम्बन्धमा बृहत सूचनाहरू समावेश गरिएको भए पनि वैज्ञानिक व्यवस्थापनको अभाव केही मात्रामा देखिन्छ । त्यसैगरी नेशसाले कोशको उत्तर भागमा केही अतिरिक्त सूचनाहरू समावेश गर्ने प्रयास गरेको छ । जसबाट नयाँ कदमको सुरुवात भएको मान्न सकिन्छ । यसरी नेशसाको कोशवैज्ञानिक मान्यताहरूमा रहेर अध्ययन विश्लेषण गर्दा निश्चित निष्कर्ष प्राप्त भएको छ । जसलाई बुँदागत रूपमा निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

- (१) नेशसा शब्दप्रविष्टि तथा व्यापक क्षेत्र समेटेका दृष्टिले अहिले सम्मकै बृहत आकारको कोश हो ।
- (२) यसले नेपाली भाषाका बृहत क्षेत्रका शब्दहरूलाई समावेश गरेको छ । यस आधारमा नेशसालाई आधुनिक सन्दर्भपरक कोश मान्न सकिन्छ ।
- (३) यसमा शब्दको विराट क्षेत्र समावेश गरिएको र अर्थापनका सन्दर्भमा प्रयोग प्रसङ्ग पनि केलाइएको हुँदा शब्दार्थका माध्यमबाट विविध प्रकारका ज्ञानार्जन गर्न सकिने हुँदा नेशसालाई ज्ञानकोश पनि भन्न सकिन्छ ।
- (४) शब्दहरूको अर्थविधानलाई हेर्दा अत्यन्त छोटो विधि प्रयोग गरिएकाले कोशलाई भद्दा बनाएको छैन र अर्थमा पर्याय विधिको उपयोगले पर्यायवाची कोशको स्वरूप पनि यसले धारण गरेको छ ।
- (५) कोशमा उपप्रविष्टिको व्यवस्था गरिएको छैन । जसले सामान्य पाठकलाई अर्थग्रहण गर्न सहज देखिन्छ । उपप्रविष्टिको व्यवस्थाले शब्दको व्युत्पादन प्रक्रिया ज्ञात भएका पाठकलाई मात्र अर्थबोधमा सहजता हुन्छ । त्यसकारण सामान्य पाठकलाई यो सकारात्मक कुरा हो ।

- (६) कोशले कथ्य बोली, बालबोली, स्थानीय भेद, भाषिकाका शब्द, संस्कृत शब्दलाई पनि समावेश गरेको हुँदा कोशका क्षेत्रमा विन्दुमा सिन्धु अटाएको महसुस गर्न सकिन्छ ।
- (७) नेपाली भाषाको जननी भाषा संस्कृत भाषा भएपनि यो खस प्राकृत हुँदै विकसित भएको हो । कम विकसित प्राकृत भाषाबाट स्रोत पहिल्याइ यसले नयाँ खुराक प्रदान गरेको छ ।
- (८) नेशसा बृहत आकारको सन्दर्भपरक कोश भएकाले विविध विषय क्षेत्रका अध्येता तथा शैक्षणिक दृष्टिले नेशसा उपयोगी देखिन्छ ।
- (९) अर्थलाई स्पष्ट पार्न शब्दको व्युत्पत्ति प्रक्रियाले पनि महत्त्वपूर्ण रूपमा सहयोग गर्दछ । नेशसामा शब्दहरूको व्युत्पत्ति प्रक्रिया उल्लेख गरी शब्दका सम्बन्धमा स्पष्ट पार्ने काम गरिएको छ ।

### ८.३ सुभावहरू

नेपाली भाषाका एकभाषी कोशहरूमा सर्वमान्य कोशको आवश्यकता टड्कारो रूपमा रहेको छ । जसका केही अभावलाई नेशसाले पुरा गर्ने प्रयास गरेको छ । कोशका क्षेत्रमा एउटा गहकिलो कार्य हुँदा हुँदै यसले पनि पूर्णता प्राप्त गर्न सकेको देखिँदैन । यस आधारमा कोशका आलोचनात्मक पक्षहरूलाई केलाउँदै निम्नानुसार सुभावहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

- (१) कोशमा प्रचलित मान्यताहरूलाई पूर्ण रूपमा अनुसरण गरिएको छैन । कोशवैज्ञानिक मान्यताहरूलाई अनुसरण गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।
- (२) कोशमा शब्द व्युत्पादन प्रक्रियाका दृष्टिले उपप्रविष्टको व्यवस्था गर्नु समीचित ठहर्छ । शब्दहरूको व्यवस्थापनमा यो विधि प्रयोग गरिएमा कोश अभै व्यवस्थित हुनेछ ।
- (३) कोशमा धेरै अप्रचलित तथा मानक रूप प्राप्त नभएका शब्दहरू समावेश गरिएको छ । जसमा मानक रूपबाट त्यसको स्पष्ट विधान गर्नु जरुरी छ । जसबाट नेशसाले मानक कोशको स्वरूप प्राप्त गर्न सहयोग पुग्दछ ।

- (४) कोशमा नेपाली भाषाका धेरै शब्दहरू समावेश गरिए पनि प्रयोग तथा प्रचलनमा रहेका शब्दहरू समावेश गरिएको पाइँदैन । त्यस्ता शब्दहरूलाई कोशमा प्रविष्टि दिइनुपर्दछ ।
- (५) नेपाली भाषामा अनुस्वारयुक्त शब्दहरूको प्रयोग प्रचलन त्यति रूपमा पाइँदैन । त्यस्ता शब्दहरूलाई प्राथमिकता नदिनु नै उपयुक्त हुने देखिन्छ ।
- (६) नेपाली शब्दहरूको उच्चारण प्रक्रिया यसभन्दा अधिका कोशहरूमा दिइएको पाइँदैन । यसले शब्दहरूको उच्चारण प्रक्रिया समावेश गरे नेपाली इतर भाषी अध्येताहरूका लागि कोश उपयोगी देखिन्छ ।
- (७) कोशमा शब्दका सूचनाहरूलाई विभिन्न ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ । ती सूचनाहरूलाई एउटै विधि र प्रक्रिया अपनाइ व्यवस्थित गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- (८) सबै शब्दहरूको प्रयोग प्रसङ्ग कोशमा केलाइएको पाइँदैन । त्यसकारण शब्दहरूको प्रयोग पक्ष उल्लेख गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।
- (९) कतिपय शब्दको अर्थविधान गर्दा सङ्क्षिप्त रूपमा प्रस्तुत गरिएकाले अर्थग्रहण गर्न कठिनाइ रहेको देखिन्छ । त्यसकारण परिभाषीकरण गर्दा ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ ।

#### **८.४ भावी अध्ययनका लागि सम्भावित शीर्षकहरू**

- (१) पूर्ववर्ती एकभाषी कोशका सापेक्षतामा नेपाली शब्दसागरको अध्ययन
- (२) शैक्षणिक प्रयोजनका दृष्टिले नेपाली शब्दसागरको अध्ययन
- (३) नेपाली एकभाषी कोश परम्पराको ऐतिहासिक सर्वेक्षण र मूल्याङ्कन
- (४) नेपाली एकभाषी कोश परम्परामा नेपाली बगलीकोशको योगदान
- (५) शैक्षणिक प्रयोजनका दृष्टिले नेपाली शब्दसागरको अध्ययन ।

## सन्दर्भग्रन्थ सूची

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६७), सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- अधिकारी, हेमाङ्गराज र बट्टीविशाल भट्टराई (सम्पा.) (२०६१), प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश, काठमाडौं : विद्यार्थी प्रकाशन प्रा.लि. ।
- अर्याल, डोलराज (२०६५), नेपाली बृहत शब्दकोश र प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोशका वर्णविन्यास सम्बन्धी मान्यताको तुलनात्मक अध्ययन, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि. ।
- ओझा, रामनाथ र मधुसुदन गिरी (२०५८), शोध सिर्जना तथा संस्कृत काव्य शास्त्र (छैठौं सं.), काठमाडौं : न्यु हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज ।
- उपाध्याय, खगेन्द्रप्रसाद (२०६४), अछामी भाषिकाको शब्दकोश निर्माण, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि. ।
- कोइराला, लक्ष्मीकुमार (२०५८), “नेपाली शब्दसागरको जन्मवृत्तान्त”, कान्तिपुर दैनिक, वैशाख ८, पृ. घ ।
- कोइराला, लक्ष्मीकुमार (२०५७), “शब्दसागरको सम्बन्धमा”, नयाँ मोर्चा, चैत्र ७, पृष्ठ ६ ।
- खनाल, केशव (२०५७), “बसन्तकुमार शर्माको चौध वर्ष लामो तपस्या र नेपाली शब्दसागर”, छलफल साप्ताहिक, फागुन ९, पृष्ठ ५ र ७ ।
- गौतम, देवीप्रसाद (२०४९), नेपाली भाषा परिचय, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- गौतम, देवीप्रसाद (२०४९), “नेपाली बृहत शब्दकोशमा त्रुटिपूर्ण व्युत्पत्तिशास्त्र” गरिमा, वर्ष १०, अङ्क १२, पृष्ठ ७८-८३ ।
- चालिसे, चक्रपाणि (१९९८), नेपाली बगली कोश (ते.सं. २०५२), काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- चालिसे, चक्रपाणि (१९९८), पर्यायवाची कोश, काठमाडौं : नेभाप्रस ।
- जुगुस्ता : ल्याडिस्लाभ (इ.सं. १९७१), म्यानुअल अफ लेक्सिकोग्राफी, लन्डन: मोन्टोन ।

टर्नर, च्याल्फ लिली (इ. १९३१), अ कम्परेटिभ एण्ड इटिमलोजिकल डिक्सनरी अफ द  
नेपाली लङ्ग्वेज, (रिप्रिन्टेड इन्डिया इ. १९९६), न्यु दिल्ली : अलाइड पब्लिसर्स  
लिमिटेड ।

ढुङ्गाना, रामचन्द्र (२००७), सङ्क्षिप्त नेपाली कोश (पाँ.सं. २०५७), ललितपुर : साभा  
प्रकाशन ।

ढुङ्गेल, विनोद (२०५७), “अथक साधना बृहत सिर्जना”, नेपाली समाचारपत्र, फागुन २८,  
पृष्ठ ७ ।

ढुङ्गेल, विनोद (२०५७), “सवा लाखभन्दा बढी शब्दको नेपाली शब्दसागर तयार”, नेपाल  
समाचारपत्र, फागुन ११, पृष्ठ १ ।

तमोट, काशीनाथ (२०५७), “नेपाल शब्दसागर निकृष्टम सोपपत्तिक कोश, बुधवार, वर्ष ६,  
अङ्क २१, पृष्ठ ६ ।

तिवारी, भोलानाथ (ई. १९६७), भाषाविज्ञान, इलाहवाद : किताबमहल ।

तिवारी, भोलानाथ (ई. १९८७), कोशविज्ञान, दिल्ली : शब्दकार ।

दाहाल, बल्लभमणि (२०३३), नेपाली भाषा र कोश, नेपाली भाषा अधिगोष्ठी, काठमाडौं :  
नेराप्रप्र ।

दाहाल, बल्लभमणि (२०४४), प्राविधिक शब्दावली र लिप्यान्तरण, कोशविज्ञान कार्यशाला, (  
लिथो), काठमाडौं : नेराप्रप्र ।

नेपाल, वसन्तकुमार शर्मा (२०५७), नेपाली शब्दसागर, काठमाडौं : भाभा प्रकाशन ।

नेपाल सरकार, शिक्षा मन्त्रालय (२०६३), प्रकाशन सम्पादन शैली, भक्तपुर : पाठ्यक्रम  
विकास केन्द्र ।

नेपाली भाषा प्रकाशिनी समिति (१९९१), नेपाली कसरी शुद्ध लेख्ने ? (छै.सं.), ललितपुर :  
साभा प्रकाशन ।

नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान (२०४४), कोशविज्ञान कार्यशाला, काठमाडौं : अप्रकाशित  
लिथोपत्र ।

न्यौपाने, कोशराज (२०५८), “नेपाली शब्दसागरको हल्लीखल्ली”, हिमालय टाइम्स, वैशाख १५, पृष्ठ ४ ।

पराजुली, कृष्णप्रसाद (सम्पा.) (२०५२), नेपाली उखान र गाउँखाने कथा, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।

पराजुली, ठाकुरप्रसाद (२०४५), नेपाली साहित्यको परिक्रमा, काठमाडौं : नेपाली विद्या प्रकाशन ।

पण्डित, हेमराज (१९६९), चन्द्रिका (दो.सं. २०५१), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

पोखरेल, शैलजा (२०६१), वर्तमान वर्णविन्यासका निम्ति नेपाली बृहत शब्देकाशको प्रमाणिकता, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि. ।

पोखरेल, बालकृष्ण (सम्पा.) (२०४०), नेपाली बृहत शब्दकोश, (सातौं सं.), काठमाडौं : नेप्रप्र ।

पोखरेल, बालकृष्ण (२०४०), “नेपाली बृहत शब्दकोशले ध्यान नदिएका कुराहरू”, मधुपर्क, (पूर्णाङ्क ३५१) पृष्ठ १६-१७ ।

पोखरेल, बालकृष्ण (२०३१), राष्ट्र (द्वि.सं.), काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।

पोखरेल, भरतराज (२०५७), “नेपाली शब्दसागर र वसन्तकुमार नेपाल”, स्पेसटाइम दैनिक, फागुन २८, पृष्ठ ७ ।

पौडेल, देवेन्द्र (२०५९), नेपाली भाषाको विकासमा सर राल्फ लिले टर्नरको योगदान, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि. ।

बन्धु, चूडामणि (२०५२), अनुसन्धान तथा प्रतिवेदन लेखन, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।

बन्धु, चूडामणि (२०५३), नेपाली भाषाको उत्पत्ति (पाँ.सं.), काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।

बन्धु, चूडामणि (ई. १९९८), डिक्सनरी मेकिङ इन नेपाली लेक्सिकोग्राफी इन नेपाल (इडिटेड), काठमाडौं : रोयल नेपाल एकेडेमी ।

भट्टराई, बद्रीविशाल (२०६४), नेपाली बृहत शब्दकोश (२०४०) को कोशवैज्ञानिक अध्ययन, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, त्रि.वि. ।

भट्टराई, हर्षनाथ (२०५५), नेपाली राष्ट्रिय शब्दकोश, काठमाडौं : नेशनल रिसर्च एसोसिएट्स ।

भण्डारी, पारसमणि (२०६३), **स्नातकोत्तर नेपाली शिक्षा शोध विवरण**, काठमाडौं : न्यू हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज ।

भण्डारी पारसमणि र शक्तिराज नेपाल (२०६८), **भाषा विज्ञानका प्रमुख आयाम**, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

भण्डारी, पारसमणि र अन्य (२०६८), **भाषिक अनुसन्धान विधि**, काठमाडौं : पिनाकल पब्लिकेशन प्रा.लि. ।

लंसाल, रामचन्द्र (२०५७), **कोश विज्ञान र नेपाली कोश**, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

लम्साल, रामचन्द्र (२०५३), “नेपाली बृहत शब्दकोश (२०४०) को परिमार्जन : एक चर्चा” **सयपत्री**, वर्ष २, अङ्क २, पृष्ठ ४०-५० ।

लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद (२०५८), **कोशविज्ञान**, काठमाडौं : प्रस्तुति प्रकाशन ।

लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद (२०५८), नेपाली शब्दसागर प्रकाशनको खुसीयालीमा, **गरिमा**, साउन पृष्ठ १९-३१ ।

लामिछाने, रघुनाथ (२०५७), “शब्दसागरमा डुबुल्की मार्दा”, **कान्तिपुर दैनिक**, चैत्र ७ पृष्ठ ५ ।

विष्ट, रमेश (२०५८), “नेपाली भाषा साहित्यमा अद्वितीय कृति : नेपाली शब्दसागर”, **नयाँ सडक**, वैशाख १५, पृष्ठ ५ ।

स्पेसटाइम दैनिक (२०५७), प्रतिभाको कदर, **सम्पादकीय** चैत्र १५, पृष्ठ ४ ।

समदृष्टि साप्ताहिक (२०५७), **चौधवर्षको तपस्या र नेपाली शब्दसागर**, चैत्र ५, पृष्ठ ४ ।

सिंह, राम अधार (ई. १९९०), **कोशविज्ञान**, मद्रास : उच्च शिक्षा और संस्थान, दक्षिण भारत हिन्दी प्रचार सभा ।

शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल् (२०५०), **शोध विधि**, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।

शर्मा, बालचन्द्र (२०१९), **नेपाली शब्दकोश** (सम्पा.), काठमाडौं : रोयल नेपाल एकेडेमी ।

शर्मा, सुकुम (२०५९), **नेपाली भाषामा टर्नरको योगदान**, न्यू हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज, काठमाडौं ।

श्री ५ को सरकार, शिक्षा मन्त्रालय (२०५९), **प्रकाशन सामग्री सम्पादन शैली**, भक्तपुर : पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।

शर्मा, गोपीनाथ (२०६६), नेपाली शब्दसागर : बृहत्तम नेपाली शब्दकोश, **वैजयन्ती**, वैशाख-जेठ, पृष्ठ ८-१४ ।